

આમ આંદોલન શા માટે ?

લેખક

ડૉ. સી. કુમારપ્પા

અળ અગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કરતા

હિન્દુસ્તાન પબ્લિશિંગ કંપની, નિ. રાજમ સ્ટ્રી.

પ્રકાશક -

ડૉ. સી. કુમારપ્પા, સચાલક અને મંત્રી
અખિલ ભારત ગ્રામ હિંદોગ સંઘ, ૧ વર્ધા

પહેલી આવૃત્તિ, સને ૧૯૩૮

મુદ્રક.

પા. પુરુષોત્તમ શંકરદાસ
ઉચ્છૃષ્ટ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

દ્વિતીય સંસ્કરણ

આ આવૃત્તિમાં કેટલાક સુધારાવધારા હિપગત (૧) વસ્તુવિનિમય અને (૨) જીવન માટેની કેળવણી એમ બે નવા પ્રકારો ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

૨૬ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭

મગનવાડી,
વર્ધા, મધ્યપ્રાંત

જે સી કુમારપા

આમુખ

પ્રથમ આશુતિ

ભૂખમરાના ઉપાય તરીકેની મૂડીવાદની શક્તિ વિરોધે આજે દુનિયાભરના નિયારન તોફાનોના મનમાં અસતોષ વધતો જાય છે, ઉદ્યોગવાદ દેશવાદો મુખ્ય આધાર મંચો માત્ર હમેશા મળ્યા કરનાની તથા તૈયાર થયેલો સામાન વેચવાના બજારો મળ્યા કરનાની ખાતરી ઉપર રહે છે એમને આ પ્રથમ જન્મદવા માટે કાચા માલ અને જગત ઉપર કબજો મેળવવો એ પ્રથમ આવશ્યક ચીજ છે. જે હિસા સિવાય બની શકે એમ નથી. મોનિયેટ કમ્યુનિઝમ નફાના ઉદ્દેશને ખાતન કરના મથે છે પણ તેણે ઔદ્યોગીકરણ—ઉદ્યોગનું ટ્રેડીકરણ સ્વીકાર્યું છે તે તથા તેમાં પૂછનાદ ॥ કરતા જનતાનું બલ કરના માટે વધારે પડતા વાલીપણાનો અને એકબીજા સત્તાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે વેળા કાચો માલ એકઠો કરવાની અને તૈયાર થયેલો સામાન વેચવાની મુશ્કેલી તો તેમાં બીજી જ રહે છે પૂછનાદ અને સામ્યવાદ એ બંનેનો ત્રાસો વસ્તુઓના આર્થિક મૂલ્યને અમુલક્ષીને રચાયો છે તેઓ બંને ભૂલી જાય છે કે 'આર્થિક મનુષ્ય' જેવી કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ તેઓ બંને મનુષ્યત્વ અને સંબંધતા ને વિસ્મરે પાડે છે

આ ચોપડીમાં, આચીન પૌરાણિક સમૃદ્ધિ જેના ઉપર રચાતી તે સંસ્કારિતા તથા મનુષ્યનો અપૂર્ણ આવશ્યકતાઓને ખમાલમાં રાખીને

મમાજ્ઞમાં એક આર્થિક વ્યવસ્થા સ્થાપવાનાં સંજોગોને તપાસવાને પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. માણસ અનેક-મિશ્ર તત્વોનો બનેલો એક પ્રાણી છે. શ્રમવિભાગ અંતિમ હદે પહોંચ્યો હોય એવી મમાજ્ઞવ્યવસ્થામાં તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થવો મહાવિત નથી. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકામ્ય, માનસિક તથા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને કૌટુંબિક મંથનો એ યુધ્ધ તત્વોનો સમન્વય કરવાથી જ એક મંડારી માણસ પેદા થઈ શકે છે. તેનાં જીવનના અંગોને અલગ-અલગ ખાનામાં વહેંચી નાખી દરેકને અલગ અલગ ભૂમિકાએ વિકસિત કરી શકાય એમ નથી.

આ પુસ્તકના વિષયની ક્રિયાત્મક ગાણું અખિલ ભારત સ્વરૂપા સંગ તથા અખિલ ભારત ગ્રામોદ્યોગ મંદળના કાર્યક્રમોમાં નેર્ધ શકાય એમ છે આ બન્ને પ્રયોગના આદર્શોને અમુક હદે અપૂર્વ કરી શકશે તો આ પુસ્તક સાર્થક ગણાશે.

મગનવાડી

વર્ધા, ૦૧-૧૨-૩૬

જે. સી. કુમારપા

વિપ્રયાનુક્રમ ભાગ પહેલો ઐતિહાસિક ભૂમિકા

૧

વિકાસક્રમ

ગ્રામીણમાજમાં 'પરિત્તિનું' પ્રેરકતરત. માનેવ વિકાસક્રમ સરકારીની સાથે
કેસોની માનવ વિકાસક્રમ અને આર્થિક સંગઠનોનો સંબંધ 'વડુ ટાળાં' અને
'ગદા ટાળાં' સંગઠનોની ખાસિયતો.

૨

પરિગતનાં આર્થિક સંગઠનો

શિમરી ભૂમિકા તેમજ ઉગ્રમર્યાદા. પાચ ભતનાં સંગઠનો—અવિકાર સક્તિ-
વાળાઓનું, આર્થિક સક્તિવાળાઓનું, યેત્ર સક્તિવાળાઓનું, મજદૂરોનું અને
મર્યાદા વર્ગવાળાઓનું. વિત્ર વિત્ર સંગઠનોની ચર્ચા.

૩

પૂર્વનું આર્થિક સંગઠન

સંરક્ષણ માટે 'ઘેટા ટાળાં'ની ભતનું અવિભક્ત કુટુંબની પ્રથા વર્ણવ્યવસ્થા.
સમાજ-એક અવિભાજ્ય અંગ. ગ્રામપંચાયતો. ઉદ્યોગો પર નિયંત્રણ રાખવાની
વ્યવસ્થા.

ભાગ બીજો

આધુનિક પરિસ્થિતિ

૪

કુદરતી ક્રમ

કુદરતમાં જરૂરિયાત અને ઉત્પાદન. કૃષિ સંસ્કૃતિમાં કુદરતને કેરવામાં આવતી મદદ. સ્વાભાવિક ઉત્પાદન. બળદો. 'વડુ ટોળાં' પદ્ધતિમાં ઉત્પાદનનું પ્રેરકત્વ. દીર્ઘદંતિની આવશ્યકતા. રાત્ર્યવંત્રનાં કર્તવ્ય. આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવા ઉત્પાદન. પેસો. આર્થિક આડખીલીઓ. બેક્રિત્વ પ્રગટ કરવા માટે કામ ચેતઈ અને ઇવનનું ધોરણ.

૫

સ્ત્રીઓનું સ્થાન

પુરુષ અને સ્ત્રીમાં ભેદ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં બન્નેનાં વિભિન્ન સ્થાન સ્ત્રીઓ માંગ પેદા કરનાર તરીકે. 'વડુ ટોળાં' અને 'ઘેટાં ટોળાં' પદ્ધતિઓમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન. વિવેકી ગ્રાહક તરીકે.

૬

આંતરરાષ્ટ્રીય કલ્પ

પ્રાથમિક દશામાં 'વડુ ટોળાં' પદ્ધતિમાં સુધનાં કારણે કાચા માલના પ્રદેશો. બળદો. શ્રમવિભાગ. લશ્કરી સામાન. માંગ સિવાય ઉત્પાદન. કૃત્રિમ બળદો અને હિંસાની આવશ્યકતા. પછાત રાષ્ટ્રોને સહય બનાવવાં. સભ્યતાની પડતીનાં કારણે. ઉત્પાદન સિવાય ઉપભોગ. સાર.

ભાગ ત્રીજો

ઉપાય

૭

ઔદ્યોગીકરણ

કૃષિ અને ઉદ્યોગોનો સમન્વય. શ્રમવિભાગ. માનવત્વ. બેકારી. ધન-વિલાસનના સાધન તરીકે ઉત્પાદન. ઉત્પાદનનું હિત. કામ—સિદ્ધાંત તરીકે. આયોજિત ઉત્પાદન. કુરસદનો સમય. પૂંછ અને એકદમ્ય સત્તા. બળદો.

૮

કામનો ધર્મ

કામ એ જ ધર્મનો આધાર. ત્રણ નવતની પ્રવૃત્તિ—(૧) કોઈના હુકમને અનુસરીને થતી ને ચેતશ તથા શુભાશીમાં પરિણમતી, (૨) કામને ખાતર થતું કામ અને (૩) પોતાના નિયિત હદેશને અનુસરીને.

વસ્તુવિનિમય

શ્રમવિભાગ અને વિનિમયનો આરમ્ભકતા. વિનિમય સાથે તરીકે. ઉત્પાદન અને માંગ વચ્ચે ગેરબેર અભાવ રોગ અકસિન કરી રીસાસાસ, અને મામેવારી સાચા મૂલ્યો રીસો અને યુગ વસ્તુ વિનિમયનું સ્થાન.

૧૦

જીવન માટેની કેળવણી

કેળવણીનો અર્થ, શાળાત્તરવાદી કેળવણી પ્રાપ્ત અને પ્રાધાત્ય શિક્ષણ પદ્ધતિઓ. શિક્ષણ સુધારાનો ઇતિહાસ જીવનના મિત્રો જીવનના પાસા નામી વિવિધ સ્થિતિ સેવા પદ્ધતિથી ને જામિતવના વિકાસમાં પરિણમી પ્રવૃત્તિ. કામ અને સભ્યતા, દુરસદનો સમય શોધખોળો. ધનવિભાજનના સાધન તરીકે ગમ, કામ કરનારનો વિકાસ સાધવાનો કામનો ઉદ્દેશ

૧૧

ઔદ્યોગિક કાર્યક્રમ

કૃષિ કૃષિ પરનો જોલો, સહાયક અને ગૃહકર્મોગોથી જમીન પરનો જોલો જોડા કરવો અખિલ ભારત ચર્ચા સુધ અને ઔખિલ ભારત આંમ. ઉદ્યોગ સુધ ગામડાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા સ્થાનિક ઉત્પાદન કરવું. કેટલાક ઉદ્યોગોની બનામણ પરદેશી કાચો માલ મોજરોખની વસ્તુઓ. સ્ત્રીઓનો ફાગો

૧૨

કારખાનાં કે ગૃહઉદ્યોગ

આર્થિક સગકનનો ઉદ્દેશ. કારખાનાં બિના યવા માટે અતુલ્ય પરિસ્થિતિ. તેના અસ્તિત્વે ગૃહકર્મોગને અતુલ્ય પરિસ્થિતિ. તેના કારણે શિક્ષણ નિયમક મૂલ્ય.

૧૩

આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ

અકેન્દ્રિત ઉત્પાદન માંગ પ્રમાણે ઉત્પાદન, સ્થાનિક અભરો અને કાચો માલ. બહારના આર્થિક સગકનોથી સરકાર તરફનું સરકાર દ્વિ સાના દર કરવાથી શાંતિ,

ભાગ - પહેલો
ઐતિહાસિક ભૂમિકા

વિકાસક્રમ

પશુસમાજ .

સૌથી પ્રાથમિક ભૂમિકામાં માણસ તથા બીજાં પ્રાણીઓને આર્થિક વ્યવસાય કરવા માટેની પ્રેરણા આપનાર તેમની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ હોય છે, જેવી કે :

૧. જૂખ.

૨. શરદી મરમી જેવી પ્રાકૃતિક મુસીબતોથી બચવું.

૩. બહારના દુશ્મણોથી બચવું.

આર્થિક વ્યવસાયનું સૌથી સરલ સ્વરૂપ કુદરતી વસ્તુઓને એકઠી કરવી એ છે. વાંદગને જૂખ લાગતાં તે ઝાડનું પાન કે ફલ તોડીને ખાવા માટે છે. આ એક મકારની શૃંદ્ધ જ કહેવાય. કેમકે પાન કે ફલને પેદા કરવામાં વાંદરાને કશો શ્રમ નથી પડ્યો. આ ભૂમિકા એવી છે કે જે આવશ્યક ઓળે 'મેળવવામાં ઇર્ષ' જનનની રોકાવટ આવી કે મંધર્ગ અને હિંમા યવાનાં જ. દાખલા તરીકે, એક હાડકું ખાના કુતરાને ઇર્ષ અટકાવે તો તરત હિંમા ઇર્ષ જ સમજવી.

આ ભૂમિકાએ પ્રાણી બહુ સ્થાનિમુખી અને સ્વાર્થી હોય છે. પ્રાણીઓનો એકાદ વર્ગ જે ટોણું બનાવીને રહે છે તો તે વસ્તુઓની માફક શિકાર કરવા માટે જ એકઠાં થાય છે અને પોતાના ટોળાનું જ દિન વિચારે છે. આવાં પ્રાણીઓ મામાન્ય રીતે પાનપ્રી જ હોય છે.

કુદરતી મુશ્કેલીઓ જાણવા મારુ મુશ્કેલીઓ જેવી કુદરતી સમસ્યાઓ
 ફાયદો ઉઠાવવામાં આવે છે અથવા તો પક્ષી અને મુશ્કેલીઓ જેમ માણસ
 મધ્યમ જાણે છે તેમ વ્યક્તિગત પ્રયત્ન કરીને એવી સમસ્યા તોડી
 કરી લેવામાં આવે છે. આ વસ્તુમાં લાંબો અંશ બડ ઓછો હોય છે,
 કિમ્મતે તેને પેદા કરવામાં પ્રવાનની જરૂર પડે છે.

‘ખંડારનાં ફૂલોથી’ જાણવા મારુ ‘ધેણી’ દોર, જોયી જેવાં પ્રાણીઓ
 ટાળાં બનાવીને રહે છે. ટાળાં બાંધીને રહેનાર પ્રાણીઓમાં પરસ્પરાવલંબનની
 એક પ્રકાર જાણવા પેદા થયેલી હોય છે અને એવાં પ્રાણીઓ વડુઓની માફક
 હુમલાખોર અને ધાતકી ન રહેતાં સહનશીલ અને શાંતિપ્રિય હોય છે.
 આ બંને જાતનાં પ્રાણીઓને ઓળખાવવા હોય તો વડુઓની માફક
 હુમલો કરવા ભેગાં થતાં પ્રાણીઓને આપણે ‘વડુ પ્રાણીઓ’ અને ધેણી
 માફક રહ્યા કરવા ભેગાં થતાં પ્રાણીઓને ‘ધેણી પ્રાણીઓ’ કહી શકીએ.

માનવસમાજ

માનવ ઇતિહાસન વિષેય જાણવામાં આવે તો જણાશે કે ઉપગ્રી
 બંને પ્રજાઓ માણસના વિકાસકર્મની જુદી જુદી ભૂમિકાએ કરવામાં
 આવેલી તેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી હોય છે.
 આરંભિક કાળનો જંગલી મનુષ્ય ખાવા માટે કંદ, મૂળ, ફળ ઇ. એકઠાં
 કરતો, પહેરવા માટે ઝાડનાં પાન કે છાત વગેરે કુદરતી વસ્તુઓ વાપરતો
 તથા રક્ષણ માટે શિકારી કે એવી બીજી સરક્ષિત જગ્યાઓનો આશરો
 લેતો. તેમના પછી શિકારીઓ અને માછીઓનો જમાનો આવ્યો. જેઓએ
 પોતાના ઉપયોગ માટે બીજાં પ્રાણીઓને પકડવાનાં કે મારવાનાં
 હથિયારો ઉપજાવ્યાં. તેમના પછીનાં લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષોને પકડીને પાણી
 અને તેમનામાંથી પેદા થતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ખોરાક
 અને ઘરઆસ માટે તેમને રબરુ જીવન ગાળવું પડતું. એ પછી ધણે
 માણે ગાળે જ્યારે તે મંડુકીની કૃષિ ભૂમિકાએ પહોંચ્યો ત્યારે માણસ
 પરિસ્થિતિ પર કબજો મેળવી, તેને ગોતાને અનુરૂપ કરીને જાતમહેનતથી
 કંઈક પેદા કરતો થયો.

સંસ્કૃતિ આગળ વધતાં વધારે અભિલાષની આવશ્યકતા જણાઈ,
 અને ઉદ્યોગમાં દરેક દેશના લોકોની શુદ્ધિમાનને અનુરૂપ એવાં જિન લિન
 સ્વરૂપો પ્રચલિત થયાં.

સમય માણસ ઔદ્યોગિકરણમાં જે આર્થિક સંસ્થાઓને ખીલવી તે મંરથાઓમાં, તેઓ વિકાસક્રમની જે ભૂમિકામાંથી જલ્પી ર્થક તે ભૂમિકામાં ચિદ્ર નળરે પડે છે. સામાન્ય રીતે, રક્ષણ માટે ટાળે મળતાં શાકાહારી 'ધેતાં' પ્રાણીઓ કે ખોરાકની શોધમાં દુઃખો કરવા ટાળે મળતાં ફાડી ખાનારાં- 'વડુ પ્રાણીઓ', સિવાયનાં 'ખીજાં' પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિઓ વૈયક્તિક હોય છે. શિકારી અને લરવાડ તત્વતઃ 'વડુ પ્રાણી'ની જાતના છે છતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ વૈયક્તિક રીતે લંટલાદ કરવાની હોય છે. તેઓ ખીજા પ્રાણીઓના અધિકાર અને સગવડને ગણ્યકારતા નથી.

સંસ્કૃતિની કસોટી

આપણે યાદ રાખવું. જોઈએ કે સાચી સંસ્કૃતિ મંપત્તિના આધિપત્ય, રીતભાત કે જીવનની ઢગમાં રહેલી નક્કી પરંતુ ખીજાઓના લલા માટેની આપણી લાગણીમાં રહેલી છે. લૂંટફાટ, જે ખરેખર જંગલીપણાનું જ નામ છે, તેમાં કોઈ જાતની સંસ્કૃતિ હોઈ શકે નહિ, કેમકે સાચી સભ્યતા અધિકાર કરતાં કતબ પર વધારે જોર દે છે. ખીજાઓની લાગણીઓને માન આપવું તથા તેમના તરફની જવાબદારી સમજની એ જ ગમાર અને સળગાવ વચ્ચેનો જોડ છે.

સંસ્કૃતિની કૃપિ ભૂમિકા પર દષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે ખીજાઓના અધિકાર માટે માનની લાગણી અને પોતાના હિપ્તોગક્ષેત્રની મર્યાદા એ બંનેનો વિકાસ થયેલા હોય છે ને તેમાંથી જ સીમાઓ બંધાય છે. આને પરિણામે પોતાનાં કાર્યો તથા ખીજાઓ ઉપર થતી તેમની અસર વિશે પોતાની જવાબદારીનું ભાન આવે છે. સંસ્કૃતિની આ ભૂમિકાની આર્થિક સંસ્થાઓ તે પહેલાંની માફક વૈયક્તિક ન રહેતાં લગભગ 'ધેટો રેળા'ની માફક સામાજિક બની જાય છે. માણસની 'પ્રવૃત્તિઓ' ઉપર વ્યવહારના નિયમોના તથા સંગઠિત શાસનતંત્રનો કાબૂ રહે છે. એક ભૂમિકામાંથી બીજી ભૂમિકા પર પહોંચતાં હજારો વર્ષ લાગે છે, કેમકે જૂની ભૂમિકાની ખાસિયતો મિટાવી કે બદલીને નવી ભૂમિકાની ખાસિયતો જમાવતાં એટલા વખત જતા જ જોઈએ. જે ભૂમિકાઓ વચ્ચેનો ગાળો પૂરતો ન હોય અને મનુષ્યસ્વભાવનો વિકાસ ન થયો હોય તો સમાજન્યવસ્થા બગડવાની.

ફરેકની સંગઠનની ખાસિયતો

સામાન્ય રીતે માનવ આર્થિક સંસ્થાઓને આપણે જે પ્રકારે વહેંચી રાખીએ, વૈયક્તિક અને સામાજિક. અથવા, તેમની જાતના જાનવરો જેમાંથી

તેમની ઉત્પત્તિ થઈ તે જનવરો ઉપરથી ઝોળખાવેલી હોય તો તેમને 'વડુ મંરથાઓ' અને 'ઘેટાં મંરથાઓ' કહી શકાય. 'વડુ મંરથાઓ'ની ખાસિયતો નીચે પ્રમાણે છે.

1. ઘેટાં માણસો કે નાના સમૂહોના હાથમાં વ્યક્તિગત રીતે એક-હથ્થુ સત્તા અને કાળૂ રહે છે.
2. શિસ્તપાલન-બહુ કડક રહે છે.
3. મંરથાની સફળતામાં કોઈએ આપનાર કાર્યકર્તાઓના હિત વિષે બેપરવાઈ બતાવવામાં આવે છે.
4. કાર્યકર્તાના વ્યક્તિત્વને મારી નાખવામાં આવે છે તથા પ્રતિ-સ્પર્ધાના રૂપમાં અસહિષ્ણુતા વધે છે.
5. નફો મેળવવાની ઇચ્છા એ જ બધી પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરક તત્વ હોય છે.
6. નફાની વહેંચણી બહુ જ મર્યાદિત વ્યક્તિઓ વચ્ચે કરવામાં આવે છે.
7. સમાજહિત સાથે સંબંધ ન રાખતાં શક્ય તેટલો અધનસંગ્રહ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ રહે છે, એટલે કે સામાજિક ભૂંટ કરવામાં આવે છે.

વળી, એકહથ્થુ મત્તા તથા નફાની મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં ચતી વહેંચણીને લઈને આવી પ્રવૃત્તિઓ શહેરો જેવાં એમુક મર્યાદિત ભૌગોલિક ક્ષેત્રોમાં જ સ્થિર થવા પામે છે.

'ઘેટાં મંરથાઓ'ની ખાસિયતો આથી ઊલટી જણાય છે, તેમાં :

1. સમાજનો કાળૂ હોય છે તથા સત્તાને અકેન્દ્રિત કરી વહેંચી નાખવામાં આવે છે. એમાં શાસન વ્યક્તિગત રહેતું નથી.
2. વ્યવહારના નિયમો તથા સામાજિક શાસનતંત્ર દ્વારા પ્રવૃત્તિઓને ઇશ્ટ માર્ગે જ ચલાવવામાં આવે છે.
3. દુર્બળ અને નિરાધાર લોકોને સંરક્ષણ, આપવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.
4. વ્યક્તિના વિકાસ માટે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે, કેમકે તેમાં અપાર અસહિષ્ણુતા બતાવવામાં આવે છે.
5. નિશ્ચિત આદર્શો તથા સામાજિક અર્થસેવનો એ જ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરક તત્વ હોય છે.

વ્યક્તિઓની આવશ્યકતાનુસાર નફોની વિશાળમાં વિશાળ ક્ષેત્રમાં વહેંચણી કરવામાં આવે છે.

સમાનહિતને અનુલક્ષીને આવશ્યક ચીજો જ પૂરી પાડવાનો ઉદ્દેશ રહે છે.

એકદમ સત્તા નહિ રહેતી હોવાથી તથા અકેન્દ્રિત ઉત્પાદન થતું હોવાથી આ સંગઠનની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ગામડાં જેવાં વિશાળ ભૌગોલિક ક્ષેત્રોમાં વિસ્તાર પામેલી હોય છે.

આ મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ, આ પંક્તિનાં બે પ્રકરણોમાં માણસજાતે ખીસવેલી આર્થિક સંસ્થાઓનાં કેટલાંકે સ્વરૂપો આપણે તપાસીશું.

૨

પશ્ચિમનું આર્થિક સંગઠન

સમયની દૃષ્ટિએ, જે કે પશ્ચિમની સંસ્થાઓનો વિકાસ આપણી સંસ્થાઓ કરતાં ઘણો મોડો થયો છે છતાં પ્રથમ આપણે એ સંસ્થાઓના ગુણહોય તપાસીશું કેમકે આ પુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ આપણા દેશમાં લાવિષ્ય માટેની આર્થિક સંસ્થાઓના યોગ્ય વિકાસનો પાયો નાખવામાં મદદ કરવાનો છે.

લિખ્ત લિખ્ત સંગઠન

પશ્ચિમનાં મોટાં કૃષિ સભ્યતાએ પહેલાંથી કે તરત જ ઉદ્યોગવાદે તેમને ઘેરી લીધાં અને કૃષિ સભ્યતામાં તેઓ ઝાઝો વખત રિયર થઈ શક્યા નહિ તેથી તેમની આર્થિક સંસ્થાઓમાં શિકારી અને ભરવાડની ભૂમિકાનાં ઘણાં અંશે જેવામાં આવે છે. એટલે કે ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી 'વડુ ટોળાંઓ'ની ઘણી ખાસિયતો તેમની ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓમાં જેવામાં આવે છે. કોન્દ્ય નિયંત્રણકર્તા આધકારીઓના પ્રકાર પ્રમાણે આપણે તેમને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી નાખીશું, અને તેમ કરવામાં સામાન્ય જનતા, જે પશ્ચિમ કે પૂર્વ બન્ને ટેકાણે એક જ જાતની હોય છે, તેને ગણતરીમાં નહિ લઈએ.

અધિકાર સક્રિયતા વર્ગની પ્રતિનિધિ ઉમરાવોની સંસ્થા છે. એ ઉમરાવ પોતાના સરકારી તાલીમ પામેલા કાફલા સાથે ગામડાંઓ ઉપર ગંતરી પડને અને ઉત્પાદનો અમુક ભાગ લોકો પાસેથી ખૂંટવી લેતા. એ

લુંટનો બદલામાં બદલના નુમસાઈ મળતાં ગંકારીય રક્ષણ ગિવાય ખીજો
કશે કામદો/લોકોને મળતો નહિ. ઉમરાવને તેની આ સેવાના બદલામાં
અપાતી રકમ એ ખંડણી ગણાતી, અને તેનો ઉપયોગ માત્ર ઉમરાવને
પોતાને માટે જ થતો. તેને ખંડણી આપના લોકોના હિતનો તે કદી વિચાર
કરતો નહિ. પોતાની ઓરડોની ફૂંચમાં નેપોલિયને કેટલાય સેનિકોને રત્તામાં
મૂએલા પડતા મૂક્યા તેની તેણે યોદી પરવા કરી હતી ?

અદારમાં મેકાના અંતમાં ચંત્રોની નવીન શોધખોળો તથા સૈકાઓથી
એકઠી થયેલી પૂંછનો વ્યાપાર દ્વારા કાયદો ઉઠાવનાર આર્થિક શક્તિવાળો
વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવતો જણાય છે. એ સમયે મધ્ય પશ્ચિમ યુરોપમાં
ધર્મને નામે જીવન થવાથી ત્યાંના મૌલિક બુદ્ધિવાળા લોકો ઇંગ્લંડમાં જઈને
વસ્યા. તે સમયે ઇંગ્લંડ બહુ ગરીબ દેશ હતો અને તેની પામે બહારથી
આવેલા બુદ્ધિશાળી લોકોનો પૂરતો લાભ ઉઠાવી શકાય એટલી પૂંછ એકઠી
નહોતી થઈ. બ્રિટિશ માત્રાબંધ ધડનારાઓએ સોનાનો પ્રવાહ ગંગામાંથી
ચેમ્સ તરફ વાળીને એ ખોટ પૂરી પાડી. આર્થિક શક્તિવાળા વર્ગની ચઢતી
થતી જોઈને અધિકાર શક્તિવાળા ઉમરાવોએ તેની માથે મળી જવાનું
પસંદ કર્યું. આ જાતના અધિકાર શક્તિ તથા આર્થિક શક્તિના જોડા-
ણથી આધુનિક સમયનો સાત્રાબ્ધવાદ જોવા થયો. આમાં, પણ સંધમાં
કામ કરવાની તાલીમની જરૂર પડે છે. એમાં સંસ્થાને જે કાયદો મળે છે
તેને ખંડણી ન કહેતાં વ્યાજ કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર એકઠથ્ય
સત્તા રહે છે અને તેની મજબૂતાનો આધાર તેના સંચાલકો ઉપર રહે છે.
બ્રિટિશનમાં સંધમાં કામ કરવાની પેદાશ તરફ જે પૂલ્યસાંચ બતાવવામાં
આવે છે તે બતાવે છે કે ત્યાં સંધ તાલીમનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે
છે. ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, હોકી, હોડીની રમત વગેરે સંધમાં રમવાની રમતો એ
રાષ્ટ્રીય રમતો થઈ પડી છે અને એમાં જેઓ પ્રવીણ નીવડે તેઓ રાષ્ટ્રવીર
તરીકે ઓળખાય છે તથા સાત્રાબ્ધ ચલાવવાને યોગ્ય ગણાય છે. આ
પદ્ધતિમાં પણ ટ્રેક તત્ત્વ તો પૂંછ રોકનારને મળતું વ્યાજ જે રહે છે.
એમાં ઉત્પન્ન કરનારનું હિત જોવામાં આવતું નહિ. ઈંગ્લેન્ડના ધવાયેલા
વતનીઓ પામેથી બળબળથી કરાવેલી મહેનતનો કાયદો-ઉઠાવી શકાતો
હતો ત્યાં સુધી બેરિગ્યમના રાજા લીઓપોલ્ડને તેમના શરીરસ્વાસ્થ્ય વિશે
શી દરકાર હતી ?

અમેરિકા એ મશીન મંચૂતિનું સરસ ઉદાહરણ છે. ત્યાં કુદરતી
શક્તિઓ, આગળ માણસ હેઠતાઈ જતો, ત્યાંના વિશાળ મેદાનો, જળ-

દસ્ત નદીઓ અને દુર્ગમ જંગલો ઉપર કાળુ મેળવી તેમનો ઉપયોગ કરવા માટે માણસોએ મોટાં મોટાં યંત્રો બનાવેલાં. પશ્ચાત્. સ્થાની કુદરતી પરિસ્થિતિમાંથી જ મજૂરી બચાવનાર યંત્રોનો વિસ્તાર થયો. સ્વાભાવિક રીતે જ, જે રીતે એ બધું ત્યાં બાબત થઈ પામ્યું તેને અનુસરીને બધો કાળુ એકઠથ્યુ હતો અને તેમાં ઉત્પાદકોના હિતનો વિચાર કરવામાં આવતો નહોતો. કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોના સૌરીરોના બહેને દુકડેદુકડા થઈ જાય છતાં પોતાના એક મજૂરનું જીવન બચાવવા માટે શિકાગોનાં માંસના કારખાનાં થોડાં બંધ રહેવાની હતાં !

આ વર્ગમાં તાલીમનો ઉપયોગ વગરનો જાણી અને બધી એક સરખી ઉત્પન્ન કરવામાં થયો. આ વર્ગની મર્યાદામાં પણ 'વરુ ટોળા'ની બધી ખાસિયતો જોવામાં આવે છે. એમાં યંત્રના ઉપયોગથી જે નફો મળે તે બધો યંત્રના માલિકને મળે છે.

અનુકૂળ મંજૂરી મળતાં, અત્યાર સુધી લંડોનના અમલદારોએ ખાઈપેલા 'ઉમરાવો', 'ધનપતિઓ' અને યંત્રપતિઓની સામે થયા અને દાવી ગયા, જેને પરિણામે આજે આપણે 'વરુ ટોળા' ની જાતનું કમ્યુનિઝમ નિર્માયેલું જોઈએ છીએ. આમાં પણ એ જાતની બીજી મર્યાદાઓની ઘણીખરી વિશેષતાઓ જોઈ શકાય છે, જેની કે એકઠથ્યુ સત્તા અને કાળુ, સખત શિસ્ત તથા ઉત્પાદન અને વહેંચણી કરવામાં મનુષ્યનો વ્યક્તિત્વનાશ નહોતો ખ્યાલ ન રાખતાં, જનતાનું હિત ધરાવનાર આ સંસ્થાના સંચાલકો દ્વારા લોકોનું ગમે તેટલું લાભ થયું હોય છતાં આ સંસ્થા પણ એક વર્ગની-પછી ભયે તે મજૂરોની હોય-સંસ્થા થઈને રહે છે અને તેમાં સત્તાધીશ વર્ગને ખાસ અધિકારો આપવામાં આવે છે.

હમણાં હમણાં આપણે, પૂર્ણવાદના ધોગજે રચાયેલી ફેસિઝમ અને નાઝિઝમ જેવી મધ્યમ વર્ગની મર્યાદાઓને અધિકાર જમાવવા માટે પ્રયાસ કરતી જોઈએ છીએ.

સામાન્ય લક્ષણો

આ બધી સંસ્થાઓ શહેરોમાં ફૂલે શકે છે. તેમાં ઉત્પાદનનું કામ કરનાર લોકોની વખત જતાં અધોગતિ થાય છે કેમકે તેમને પોતાની સંસ્કૃતિનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં ન આવતાં માત્ર ઉપરના હકોને જ ઉઠાવવાના હોય છે.

૬૭ એક બે જાતાના પૂરા નથી થયા એટલામાં તો અમેરિકા જેવા નોંધી પૂર્વારે સુમંગલિત પૂંછવાદી દેશમાં ઉત્પાદનની તેની ખામ પદ્ધતિમાં પડના જોડાને કારણે પેદા થતા માનસિક વ્યાધિઓ બધ ઉપજનવવા લાગ્યા છે. ન્યૂયોર્ક ગ્રેટમાં ૬૨ ૨૨ રાજ્યો એક માણસ દવાખાનામાં રહે છે. ત્યાં ૮૧,૦૦૦ માણસો માનસિક ખામીવાળો અને ૪૦,૦૦૦ ગાંડા માણસો દવાખાનાં સેવે છે. લગભગ ૪,૦૦,૦૦૦ બાળકો અધમ મનુષ્ય જેવાં છે જેઓ જાણોને સામાન્ય અવસરકમ મમજી શકતાં નથી. આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ગ્રેટના દાગરોગીઓ છે તેના આડગણા માનસિક રોગીઓ છે. એમ કહેવાય છે કે ક્રાપ, કેન્સર, હૃદયનો રોગ, મૂનિંગનાઈટ, ટાઇફોઈડ, પ્લેગ, કોવેચ એ બધા રોગો કરતાં આડગણા માનસિક રોગના દર્દીઓ અગેગ્રિકારી છે. જે આર્થિક વ્યવસ્થાનું આ પરિણામ આવે તે દેહીતરકે જ નહિ, કેમકે એવી વ્યવસ્થાને પરિણામે સમાજના આજેવાનો પેદા થવા જ અગત્ય છે. વળી, આજની બધી પૂંછવાદી પદ્ધતિઓ ખોતાના, કાર્યકર્તાઓની અધોગતિ કરતી હોવાથી તેઓ ખોતાના નાશનાં બીજ સાથે લઈને જ જાગે છે. તે તથી વખત જતાં જૂંસાઈ જવાની છે. એટલે, આપણા દેશમાં નથી આર્થિક વ્યવસ્થા અધાપવાનો પ્રયાગ કરીએ ત્યારે જે પદ્ધતિને પરિણામે માનસિક દુર્ગતિ પેદા થતા હોય તેવી પદ્ધતિ આપણે સ્વીકારી શકીએ નહિ.

આ જાતના માનસિક જોડાને લઈને જ ઔદ્યોગિક દેશોમાં નવરાશનો સમય મેળવવા માટે આટલી જિહ્વાપેહ કરવામાં આવે છે. એ પદ્ધતિમાં નવરાશનો સમય આવશ્યક પણ છે કેમકે એ વ્યવસ્થા જ અકુદરતી છે. એથી જિવન કુદરતી રીતે થતા કામમાં જે થાક લાગે તે જીવ અને આરામથી જતરી જ જાય છે.

આ બધી પદ્ધતિઓનું કામ સરળ બનાવવા માટે જનતામાં એવી ભાવનાનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે કે આવશ્યકતાઓ વધારવામાં જ સુખ સમાયેલું છે. આ પદ્ધતિઓને ચલાવવા માટે દિસાનું પીડનળ વાપરવું પડે છે.

સાર

‘વડુ ટાળાં’ સંસ્થાઓમાં અનિષ્ટ તત્ત્વો છે તેની સાથે કેટલાંક ધૃષ્ટ તત્ત્વો પણ છે. આ જાતની પૂંછવાદી સંસ્થાઓમાં આપણે પહેલા

ત્રણ વર્ગો—અધિકાર શક્તિવાળો, આર્થિક શક્તિવાળો અને યંત્રશક્તિવાળો વર્ગ—નો સમાવેશ કરીશું.

પૂંછવાદમાં નકાનો ઉદ્દેશ નિરંકુશ રીતે કામ કરે છે અને તેમાં વ્યક્તિઓ સમાજને નુકસાન પહોંચે તેની પરવા કર્યા વિના દરેક પરિસ્થિતિમાંથી પોતાને માટે વધારેમાં વધારે ફાયદો ઉઠાવી લેવા મથે છે. આ પદ્ધતિનું એક ઇષ્ટ તત્ત્વ એ છે કે તેમાં દરેક વ્યક્તિને પોતાની ખુદી અને શક્તિ વાપરવાની તક મળે છે. પૂંછવાદના અનિષ્ટને દૂર કરવા જતાં કમ્યુનિસ્ટો છેક છેલ્લે પાટલે પેહા, અને નશાના ઉદ્દેશને તફન ઉઠાવી જ દીધો. એમની પદ્ધતિમાં થોડી આદર્શવાદી વ્યક્તિઓ આખા સમુદાયના કાર્યદિશા નક્કી કરે છે. એમ કરવામાં વ્યક્તિઓનાં વ્યક્તિત્વ અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિને મારી નાખવામાં આવે છે. પૂંછવાદની સ્વાર્થબુદ્ધિ એ ખરાબ વસ્તુ છે પણ માણસના વ્યક્તિત્વને કચરી નાખી તેને વિચાર ન કરી શકે એવો મૂઠ યંત્રવત્ બનાવી દેવો એ પણ ખૂબભરેણું છે. બન્ને અતિઓ છોકવી જોઈએ, કેમકે એકમાં સ્વાર્થબુદ્ધિનું પ્રભુત્વ છે જ્યારે બીજામાં વ્યક્તિત્વનો જ નાશ છે. એક પદ્ધતિ નિરંકુશ કોલ ઉપર સ્થાપેલી છે અને બીજી વર્ગશ્રોત્ર ઉપર.

આપણે માનીએ છીએ કે પૂંછવાદ તથા કમ્યુનિઝમ એ બન્ને પદ્ધતિઓમાં મનુષ્યના મનુષ્યપણ તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપવામાં નથી આવતું. દરેક માણસને કંઈ ખાસ વ્યક્તિત્વ હોય છે, જેનો યોગ્ય વિકાસ થવા દેવામાં આવે તો સમાજને અવશ્ય લાભ પહોંચે છે. સામાન્ય જનતાને પૂંછવાદમાં જે દારુગોળા તરીકે અને કમ્યુનિઝમમાં યંત્રના એક હિંસા તરીકે લેખવામાં આવે છે તેમ કરવાનો આપણને કશો અધિકાર નથી. કેન્દ્રીકરણ કે ખાનગી મિલકતનો આપણે નિતાંત છેદ ન ઉઘાડવો જોઈએ. તેમજ નશાના ઉદ્દેશને પણ નિતાંત રદ બાતલ ન કરવો જોઈએ અથવા તો નિતાંત એકેન્દ્રીકરણની લાલામણ પણ ન કરવી જોઈએ. આપણે તો પૂંછવાદ અને કમ્યુનિઝમનો મમનવશ માધવો જોઈએ. બન્ને પદ્ધતિઓ મનુષ્યનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે અને બંનેનું પરિણામ-હિંસા છે. પૂંછવાદને બચારો ખોળવા માટે હિંસા કરવી પડે છે. અને કમ્યુનિઝમને પગેલીઓને દાખલ ન થવા દેતાં પોતાની ચોળનાનો અમલ કરવા માટે હિંસા કરવી પડે છે. એટલે જ આપણે બન્ને પદ્ધતિઓને હજી કરવી રહી. નશાના ઉદ્દેશને બિચકૂલ ખૂંસી ન નાખતાં

ધનસંગ્રહ કરવાની માણસની શક્તિ ઉપર આપણે અંકુશ મૂકવો પડશે. મનુષ્યસ્વભાવ જોતાં લાગે છે કે વ્યક્તિના વિકાસ વિના સમાજની પ્રગતિ અશક્ય છે અને અમુક સ્વાર્થ વિના વ્યક્તિનો વિકાસ થવો મુશ્કેલ છે. દરેકજના આપણા જીવનમાં આ વસ્તુની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. સરકારી નોકરીની જેમ માણસ જ્યારે નિશ્ચિત પગારથી કામ કરે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે તે નિલકામ જ કરી શકે છે, જ્યારે નવીન શોધખોળો તો અદ્યુત વ્યક્તિઓ પોતાની આંતરિક પ્રેરણાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા જે પ્રયાસો કરે છે તેના ફલસ્વરૂપ જ થાય છે. અકેન્દ્રિત ઉત્પાદનથી ઉત્પન્નકર્તાને પોતાની મહેનતનો બદલો મળવાની ખાતરી રહે છે. આમ સામુદિક ઉત્પાદનમાં ગેરલાભો રહેલા છે અને અકેન્દ્રિત ઉત્પાદન એ જોના ઉપાય છે. સામુદિક ઉત્પાદનમાં અમુક મર્યાદિત સમૂહને હાથદો પહેંચે છે એ વસ્તુ સ્વીકારીએ છતાં એ પદ્ધતિ હરહંમેશ માટે એક રાષ્ટ્રવ્યાપી ધોરણે ચાલી શકે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. થોડાક આદર્શવાદી માણસો મળી મેલાભાવે એકાદ એવો આશ્રમ ચલાવી શકે. પરંતુ આજની જિન જિન અરે ઝટ ઝટ બદલાતી જતી દુનિયાની સંસ્કૃતિઓને સમયે એવા શિક્ષાંતો આપી દુનિયાને લાચ પડી શકે એ ભારે શંકાસ્પદ વાત છે. કેમકે રશિયાને પણ પોતાના કમ્યુનિસ્ટ પ્રયોગો કરવા માટે બહારની દુનિયા માથેનો સંસર્ગ તોડી નાખવો પડે છે. ત્યાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર એ રાજ્યનો ઇન્તરો થઈ પડ્યો છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર ઉપર સખત અંકુશો મૂકવામાં આવે છે. આ રીતે કમ્યુનિસ્ટ અખતરો એક જાતની પ્રયોગશાળામાં જ કરવામાં આવે છે. આર્થિક આદોલનોના નિયમો સમજવા માટે અંકુશિત વાંતાવચણમાં પ્રયોગો કરી શકાય પણ એવા અંકુશિત વાંતાવચણના અભાવે સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં આખી માનવજાતને એ રસ્તે ચલાવવાની આશા કાઢવધારેપડતી છે.

પૂંછવાઈમાં નફાની પ્રેરણાથી થતા કેન્દ્રિત ઉત્પાદનને કારણે આવશ્યકતાઓને બદલે મોલરોજની વસ્તુઓ, ખોરાકની વસ્તુઓ કરતાં ફેસ પાઉસર જેવી વસ્તુઓ વધારે ઉત્પાન કરવામાં આવે છે કેમકે આવશ્યક ચીજો કરતાં એજઆગમની ચીજોમાંથી વધારે નફો મળે છે અને એના કરતાંય મોલરોજની ચીજોમાંથી વધારે નફો મળે છે. અને એ જ કારણથી એક ખાતુથી બજારમાં અને બીજી ખાતુથી અતિ ઉત્પાદન જોવામાં આવે છે.

કેન્દ્રિત ઉત્પાદનથી, પછી તે પૂંછવાઈની પદ્ધતિ પ્રમાણે હોય કે કમ્યુનિઝમની પદ્ધતિ પ્રમાણે, લાંબે કાળે કાંઈ પણ રાષ્ટ્રની અર્થગતિ થવી જ

નેઈએ, કેમકે એમાં કામ કરતાર વ્યક્તિઓની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાં કરશે અવકાશ રહેતો નથી. આપણા લોકોની વ્યવહારકુશળતાની, ખામી-પ્રધાન કારણ તેમને વેપારમાં કે “રાજતંત્રમાં જવાબદારીભર્યાં” કામે કરવાની તક નથી મળતી તે છે. સ્વાશ્રય વિના પ્રગતિ સંભવે જ નહિ કેન્દ્રિત પ્રદતિઓને પરિણામે રાષ્ટ્રમાં સંખ્યાબંધ મહાન પુરુષો પેદા થાય જ નહિ. રાજકીય અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય માટે અકેન્દ્રિત ઉત્પાદન આવશ્યક છે. યંત્રનું ખરું સ્થાન તો માણસના હાથમાં સાધન થઈને રહેવામાં છે. પણ જ્યારે માણસને જ યંત્રનો એક હિસ્સો બનાવી લેવામાં આવે ત્યારે તો આખી વ્યવસ્થા જ બીધી વળી ગઈ સમજવી. માણસને યંત્રના લાભાર્થે જીવતો કરી મૂકવો ન જોઈએ.

કેન્દ્રિત પ્રમાણમાં સમાજહિતના બહાના હેઠળ વ્યક્તિઓની અવગણના કરવામાં આવે છે. સમાજ તરફથી માણસને ગમે તેટલાં સુખ સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવે, પણ તેના વ્યક્તિત્વનો જ જો નાશ થતો હોય, તો તેને શો ફાયદો?

કેન્દ્રિત ઉત્પાદનને આપણે સ્થાન જરૂર આપીએ પણ તે જાહેર સેવાનાં કાર્યોમાં જ. એવાં જાહેર કાર્યો સંઘ કે સહકારના ધોરણે ચલાવી શકાય. ટેલિફોન, ટેલિગ્રાફ, રસ્તાઓ, ટપાલ ખાતું, નહેરકામ, જંગલો અને ખાણો જેવાં કાર્યો સ્વાભાવિક રીતે જ રાજ્યનાં કાર્યો ગણાશે. ખાનગી ધોરણે આવાં કાર્યો ચલાવા દેવાય નહિ. સામાજિક માલિકી અને વ્યવસ્થાને ધોરણે ઉત્પાદન કરવા જતાં પ્રગતિ અટકી જાય છે એ જ એ પદ્ધતિ “સામેનો વાંધો છે. પરંતુ એ જ સામાજિક અંકુશ વડે જો ઉત્પાદનની શક્તિ અને પ્રમાણ ઉપર મર્યાદા મૂકી શકાય તો અત્યારે થતી લૂંટને ધણી ઓછી કરી શકાય. મનુષ્યનો અત્યારનો સ્વભાસ જોતાં, લૂંટના તત્વનો સદંતર નાશ કરવો અશક્ય છે. જગતમાં લૂંટ અને હિંસા એક નહિ તો બીજી સ્વરૂપમાં રહેવાનાં જ છે. આપણા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં અને ખાવાની ક્રિયામાં લૂંટ અને હિંસા ભર્યાં છે. એટલે આપણો પ્રયાસ તો એ લૂંટ અને હિંસાને માણસમતના અસ્તિત્વ અને પ્રગતિને અનુકૂળીને ઓછાં કરી, નાખવાનો હોવો જોઈએ. આપણે જે પરિસ્થિતિ બની કરવા માગીએ છીએ તેમાં માણસની ઉત્પાદન કરવાની શક્તિ ઉપર જ સ્વાભાવિક અંકુશ રહેશે. અને તેથી ધનની થતી અતિ-વિષમ વહેંચણી પણ અટકશે. માણસ માણસ વચ્ચેનો ભેદ ભાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી દરેકનાં ઉત્પાદન કરવાનાં પ્રમાણ

અને જાતમાં પણ ફરક રહેવાનો. એનો અર્થ એ થયો કે દરેકની આવકમાં ફેર પડવાનો; માત્ર એ ફરકની માત્રા ઉપર અંકુશ મુકાવાનો. લોકોની વાર્ષિક આવકોમાં મેંકરો અને હમરો રૂપિયાનો ભેરે ફરક જોવામાં આવે પણ હમરો લોકોને ચૂસીને ઘોડા લોકો પાસે લાખો ને કરોડો રૂપિયા એકઠા થયા નહિ જોઈએ, આવક-વેરો, વેપાર, બજારો વગેરેને પણ મહકારના ધોગણે ચાલતી વ્યવસ્થામાં રથાન રહેશે અને તેથી ન્યાયનિયમ આનગી મિલકત જમા થવાનો ભય નહિ રહે.

કમ્યુનિસ્ટ ધોરણે માલ ઉત્પન્ન કરવામાં લશ્કરી તાલીમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને આંતરિક તાલીમબદ્ધતા એ વિકાસની વિરોધી વસ્તુ છે. વળી રશિયાનું કમ્યુનિઝમ એ વર્ગદ્રોહ ઉપર રચાયું છે. એટલું જ નહિ પણ એ વર્ગદ્રોહમાંથી જ ઉદ્ભવ્યું છે. આને પણ ત્યાં ખેડૂતો અને મજૂરો તરફના વર્તનમાં જોખમો બેઠ જોવામાં આવે છે. મધ્યમ વર્ગના લોકોને હિસક રીતે દમાવી દેવાની જે વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ તેમાં 'જે કંઈક તથ્યાંશ હોય તે એવી પદ્ધતિની લલામણુ કાઢી પણ પ્રગતિપ્રિય માણસ કાઢી પણ સમાજ માટે કરી શકે નહિ. કેમકે સમાજના આઘાત અને પ્રત્યાઘાત માથે માથે જ ચાલ્યા કરે છે. વર્ગવિચ્છેદના ધોગણે આપણે નવી સમાજ વ્યવસ્થાનો પાયો રચી શકીએ નહિ.

એમ કહીશ કરવામાં આવે છે કે કાંઈ પણ સ્વરૂપના 'રાજ્યતંત્ર'માં હિસા તો રહેવાની જ. એ વાત તો ઉપર કહ્યા મુજબ સાચી જ છે, પણ મુદ્દો તો એ દેખાતો હિસાની ગણતરી અને તેનો પ્રેરક આશય જોવાનો છે. એક પ્રમાણ પિતા પણ પોતાના બાળકને શિક્ષા કરે છે. એ શિક્ષામાં જો હિસા ગણાતી હોય તો તે, આપણી કલ્પનાના કાંઈ પણ તંત્રમાં હિસા રહેવાની જ. આપણે જે તંત્રની લલામણુ કરીએ છીએ તેમાં ફેરફાર એકદમ અને આકર્ષક નહિ થાય, આપણી પ્રદત્તિ ધીમી રહેશે અને રાષ્ટ્રવ્યાપી ચર્તા ઘણો સમય લેશે. પણ તે પદ્ધતિને જો સંગીન પાયા ઉપર રચવી હોય તો આપણે ધૈર્ય કેળવવું પડશે. કલ્પને કાપડે આનગી મિલકત ઝટ ઝટ ઉડાવી દેવી હોય તો તેમાં હિસા વાપરવી જ પડશે, ન્યારે ઉત્પાદનશક્તિને જ મર્યાદિત બનાવીને ધીરે ધીરે આનગી મિલકતને ઓછી કરી મૂકવામાં હિસા અનિવાર્ય નહિ ગણાય. આપણા દેશમાં ભૂતકાળમાં તેમજ વર્તમાનકાળમાં ઘણી પ્રવૃત્તિઓ સામાજિક અંકુશ નીચે ચાલતી અને હજી ચાલે છે અને સામાજિક જ દરેક વસ્તુના

ગુણ હોય જોઈને વિધિનિયેષ કરે છે. આ પદ્ધતિમાં સડો પેડો હશે, પણ તેથી એ મિદ્ધ નથી થતું કે સામાજિક અંકુશ વડે આપણા લોકને મંદ તાલીમ આપી શકાય એમ નથી.

૩

પૂર્વનું આર્થિક સંગઠન

હિન્દુસ્તાન, ચીન અને જાપાન (પહેલાં હતો તેવો) જેવા પ્રાચીન દેશોમાં જ આપણે આર્થિક સંગઠન ઉપર કૃપિ મંરૂતિની અમર જોઈએ છીએ. આવી સંસ્કૃતિઓ અગુરુ તત્ત્વજ્ઞાન અને યોજનાપૂર્વક રચાયેલા સામાજિક સંગઠનના પરિણામરૂપ ઉદ્ભવે છે, પશ્ચિમની પદ્ધતિઓ અસ્ત-વ્યસ્ત રીતે ઊભા થવા પામી છે અને પાછળ કોઈ નિશ્ચિત યોજના રહેલી નથી. આ અર્થમાં તો પશ્ચિમમાં કોઈ મંરૂતિ છે એમ કહી શકાય એમ નથી. એ તો એક જાતનું સુધરેલું જંગલીપણું જ છે. આ જાળતમાં પશ્ચિમમાં કોઈ અપનાવ હોય તો તે રશિયા છે. પશ્ચિમમાં માત્ર રશિયાએ જ પ્રથમ ધાર આ યોજનાપૂર્વક સમાજરચના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પૂર્વની પ્રધામાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને દોરનાર અને અંકુશમાં રાખનાર ગણતી સામાજિક મંરૂતિઓ હોય છે. એ પદ્ધતિ 'વરુ ટોળાં'ની પદ્ધતિથી તદ્દન ભિન્ન એવી 'ઘેટાં ટોળાં'ને મળતી હોય છે. 'ઘેટાં ટોળાં'ના ધોરણ ઉપર જે રોટ્ટીએ પોતાની નીતિ ઘડી છે તેમની સામાજિક પદ્ધતિઓ પણ એક બીજીને મળતી રહે છે. 'વરુ ટોળાં'ની એક સામાન્ય ખાસિયત એ લંટ માટે હુમ્મો કરવાની હોય છે, બ્યારે બીજી પદ્ધતિમાં આંતરિક સલામતી અને આભરણાણ માટે ટોળે મળવામાં આવે છે. હકીકતમાં મોંગોલિયન દેશોમાં છેક હમણાં સુધી પરદેશી લોકોને પેમવા દેવામાં આવતા નહોતા, અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ પરદેશગમન નિન્દાજનક ગણાતું અને તેને માટે કોત્તેજન મળતું નહિ. માત્ર લેપારીઓ જ પરદેશ-ગમન કરતા. આ જાતના નિયમન તથા અકેન્દ્રિત સત્તાને કારણે આખી વ્યવસ્થા જ આપોઆપ કોઈ વ્યક્તિના અંકુશ વિના ચાલતી, અને આર્થિક પ્રવૃત્તિને સામાજિક કાયદા, ધર્મ કે વહેમ સાથે સંબંધિત કરીને તેના ઉપર અંકુશ રાખવામાં આવતો. દુર્બળ અને નિરાધાર લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી, જેનો જંગ કરવાની ધૃષ્ટતા કોઈ કરતું નહિ. પરિણામે, આજે આપણે હિન્દુસ્તાનમાં અવિચળ કુટુંબ

અન વર્ણવ્યવસ્થા જ્યાં મર્યાદાઓ તથા કારીગરોને આપાતી બાંધતો જેવી પ્રથાઓ નોંધીએ છીએ.

આવલક્ષ્ય કુટુંબમાં કમાનાર વ્યક્તિઓની કમાણીનો લાભ બધાં માણસોને મળેતો. તેમાં અશક્ત માણસોનું રક્ષણ થતું. આ રીતે આખી કમાણી બધા ભાઈઓ વચ્ચે સરખી રીતે વહેંચાવાથી ધનની વિષમ વહેંચણી કે અયોગ્ય પ્રતિસ્પર્ધા થતી નહિ. આમ અવિલક્ષ્ય કુટુંબની પ્રથાને લઈને વિષમ વહેંચણી તથા પ્રતિસ્પર્ધા અટકવા ઉપરાંત અશક્તોને રક્ષણ પણ મળતું. વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે દરેક વર્ણનું હિત સચવાય એ રીતે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી તથા અગત સોલ અને નિરંકુશ પ્રતિસ્પર્ધાને કારણે જે અતિહિતપાદન થાય તે અટકતું. કારીગરોને અનાજ આપવાની પ્રથાને કારણે દરેકને જીવનનિર્વાહ પૂરતું મળી રહેતું. આખી વ્યવસ્થા જ એવી હતી કે મળળ માણસ કુર્ગળને ચૂમી શકે નહિ. આ પદ્ધતિઓની પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતો એ માન્યતા ઉપર રચાયા હોય છે કે કામ એ જ ધનવિભાજનનું સાધન છે. આપણા શરીરના જુદા જુદા અવયવો જેમ એક સાથે કામ કરે છે, એકસરખું જીવન ગાળે છે તે એક જ શરીર ગણાય છે; શરીરમાં હૃદય હાથ કે પગ સાથે તકરાર કરે અથવા હોજરી હૃદયને પોપચ આપનાની ના પાડે એ ચાલે નહિ; તેમજ આખો સમાજ એક અવિભાજ્ય અંગ ગણાતો તથા તેની વ્યક્તિઓ પોતપોતાનું કામ કરતાં સમાજ તરફનો પોતાનો ફાળો આપતી. આ પ્રથાઓને લઈને મંગલન અને સફાઈ સધાતાં અને લૂંટ કરવા મારે તક મળતી નહિ. લૂંટનો બિલકુલ અભાવ જ હતો એમ નહિ, પણ આખી વ્યવસ્થાનો હિદેશ લૂંટની તકને એટલી ફરી નાખવાનો તથા સામાજિક બંધનો દ્વારા નિર્દોષને રક્ષણ આપવાનો રહેતો. આ જૂની પ્રથાઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના વિસ્તાર પામેલા ક્ષેત્રને પહોંચી વળવાને આજે સક્તિમાન રહી નથી. છતાં એ જૂની પ્રથાઓને કાળજીપૂર્વક તપાસવી નોંધીએ અને એમને મળતી બીજી પ્રથાઓને આજે પ્રચલિત કરવી નોંધીએ. એમ કરવામાં ઉત્પાદકને વધારે પેડતી મહેનત ન કરવી પડે અને છતાં તેની મહેનતનો પૂરો બદલો મળે એ નેધું નોંધીશ. આમણે નેધું કે 'વડુ ટાળાં' પદ્ધતિએ પોતાના "પરિચિનિનો સ્વીકાર" (Laissez Faire) નામના સિદ્ધાંત તથા 'વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ઉપસિદ્ધાંતના બદલાના હેતુ સાદ્યિક હોકાને નિરંકુશ મંજૂરો લેવા ફરી

આપ્યા છે ન્યારે 'પેટાં ટોળાં' પદ્ધતિએ સીકાયું છે કે મમાજ્ઞિતને ખાતર વ્યક્તિની સ્વાર્થભાવના ઉપર અંકુશ રહેવો જોઈએ

બીજાં દેશોમાં

આ દષ્ટિકોણોથી આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમને સરખાવીએ તો જણાય છે કે આર્થિક ક્ષેત્રમાં આપણે જે 'વડુ ટોળાં' અને 'ઘેટા ટોળાં' વચ્ચે ભેદ પાડ્યો તે રાજકીય, ધાર્મિક અને સમાજિક ક્ષેત્રોમાં પણ લાગુ પડે છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમના દેશોમાં સાચા લોકશાસનનો આપણે અભાવ જ જોઈએ છીએ. ત્યાં લોકશાસન ધરાસભાના સંગઠનને નામે રળી ખાય છે ન્યારે આખા તંત્રની સત્તા થોડીક વ્યક્તિઓ કે એકાદ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિના હાથમાં સોપવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે ધર્મશ્રિષ્ટે આચરેલા વ્યક્તિઓ સાથે મંગલ ધરાવતા અને સહિષ્ણુ ધર્મમાં, આજે જે સ્વરૂપમાં તે પશ્ચિમમાં સંગઠિત થયો છે તેમાં આખી સત્તા પોપ જેવી એક વ્યક્તિ કે દેવળ જેવી એક સમ્પ્રદાયમાં એકત્રિત થયેલી છે. આનું પશ્ચિમ ઝંઝૂલી અમહિંસ્યતામાં આવ્યું છે. સામાજિક જીવનમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે મોટા મોટા બગલાઓમાં જે રીતભાન ચાલતી હોય તેનુઅધ અનુકરણ નાનાં નાનાં ઝૂપડાંઓ પણ કરે છે એટલે કે આખા સામાજિક સંગઠનની પ્રેરણા જ સહેરો પાસેથી મળે છે. કેમકે ત્યાં જે સંસ્કૃતિ જોખી થઈ છે તે ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉદ્ભવેલી સો ટકા શહેરી સંસ્કૃતિ જ છે.

આથી જોઈએ, રાજકીય દષ્ટિએ જોઈએ તો, હિન્દુસ્તાનમાં ભૂતકાળમાં ગામડાંની ગ્રામ પચામતો- પોતાનો કારભાર સ્વયં ચલાવતી હતી. પરંતુ હુમલાખોરો હિન્દુસ્તાન ઉપરે જીતરી આવતા તોં પણ ગ્રામવાસીઓના રાજના જીવનમાં કેશી ડખલ દેવામાં આવતી નહિ. ધાર્મિક વિષયમાં જોઈએ તો, પૂજના સ્વરૂપને તથા ઈશ્વર વિષેની માન્યતાઓને વ્યક્તિઓ ઉપર હોડી દેવામાં આવતી અને એટલે જ હિન્દુસ્તાનમાં અનહદ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા રહી છે. સામાજિક જીવનની દષ્ટિએ જોઈએ તો લપડા બધો મહેસો અને દેવજોમાં જ જોવામાં આવતો, ન્યારે સામાન્ય શહેરીની નિંદગી સાદી અને ગામડાંને અનુકૂળ રહેતી. લોકોને મોજમગ્ન કે રંગરાગનો શોખ થતો તો તે ઉત્સવોને પ્રમોગે મહેસો અને દેવજોને શયગારીને પૂરા કરતા, કોઈ વ્યક્તિગત રીતે એમ શણગાર કરતા નહિ.

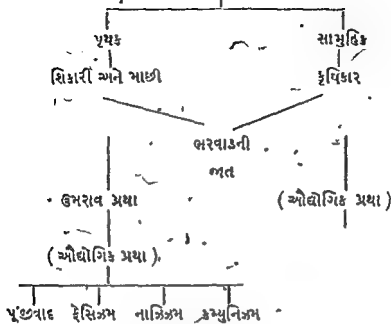

આમ 'વરુ ટાળાં' અને 'ઘેટાં ટાળાં' પ્રણાલીઓમાં આપણે દરેક ક્ષેત્રમાં મૌલિક બેદો જોઈ શકીએ છીએ. હિન્દુસ્તાનની પ્રણાલી સૈદ્ધાંતોથી 'ઘેટાં ટાળાં'ની રહી છે અને એક એવી સંસ્કૃતિ ઉપજાવી છે કે તે સહીસલામતીથી 'વરુ ટાળાં'ની પ્રણાલી સ્વીકારી શકે એમ છે જ નહિ. હિન્દુસ્તાનમાં એક નાના સમૂહ પાસે પણ એક આગેવાનની શિસ્ત તળે ચૂપચાપ કામ કરાવતાં ડગલે ને પગલે મુસીમતો અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે 'વરુ ટાળાં' પદ્ધતિમાં આટલી તો સહજ અપેક્ષિત વસ્તુ ગણાય છે. ડિરિટ્કટ ખોડ જેવી મંદ્યાએને સંગઠિત કામ કરવામાં કેટલી મુસીમતો વેકવી પડે છે એ કાંઈ પણ અમખારે પત્રના ઉપરછદ્ધા વાચનથી જણાઈ આવે છે. આ પરિસ્થિતિનું એક ખાસ કારણ છે, એની પ્રેરણા આપણા દેશમાં સૈદ્ધાંતોથી જે સંસ્કૃતિ પેદા થવા પામી છે તેમાંથી મળે છે. તેથી પશ્ચિમમાં ઉદ્યોગવાદનો જે રીતે વિકાસ થયો છે તેનાં અનિષ્ટોને દૂર કરીને આધુનિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અને હિન્દુસ્તાનમાં સ્તોત્રપૂર્વક લાગુ પાડી શકાય એવી આર્થિક સંમૂહનની પ્રણાલી આપણે રચવી હોય તો પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેનો આ ભેદ યાદ રાખવો જોઈએ.

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર વિદેશી પ્રણાલીનું ખોખું ઊભું કરવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો તે ગણપતાંના બંગલાની માફક વેરાઈ જવાનું. રશિયામાં કૃત્રિમ ગરમીના વોતાવરણમાં જે ઊંડા ફેલાયે તેને ઉખાડીને આપણા દેશમાં રોપવામાં આવે તો તે જામૂરો નહિ. 'વરુ ટાળાં'ની પ્રણાલી ટૂંકી દષ્ટિવાળી અને સ્વાર્થમય હોય છે અને તેમાં કાંઈ પણ એકદંથ્ય અને વ્યક્તિગત હોય છે. કાંઈ પણ પ્રણાલીને દીર્ઘદષ્ટિવાળી તો ત્યારે જ બનાવી શકાય, ત્યારે તેનું સંચાલન સામાજિક ધોરણ ઉપર અને અકેન્દ્રિત સ્વરૂપમાં કરવામાં આવતું હોય.

નીચેના પૃથક્કરણમાં આપણે આગળ જે પ્રણાલીઓનો ચર્ચા કરી ગયા તેમની ઉત્પત્તિની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે.

આણી

પશ્ચિમે પોતાના ઔદ્યોગિક જીવનને અનુકૂળ એવી 'વડુ ટોળાં'ની સંસ્કૃતિ ઉપર રચાયેલી કેટલીક પ્રણાલીઓ ઊભી કરી છે, ન્યારે હિન્દુસ્તાનમાં 'ઘેટાં ટોળાં'ની કૃષિ સંસ્કૃતિ ઊભી થઈ જે હાલ પડી ભાગ્યા જેવી થઈ છે. અત્યારે બ્રાહ્મણે પોતાનો અધ્યયન-અધ્યાપનનો ધર્મશો ઉઠાડીને મનુષ્યના કલહ વ્યભાવનો કાયદો હિંદાવનાર વકીલાતનો ધધો શરૂ કર્યો છે. ક્ષત્રિય પૈસાના લોભે પરદેશીઓ સાથે ભળી બઈ પોતાના દેશવાસીઓને ગુલામીમાં રાખવામાં મદદ કરતો થઈ ગયો છે. વૈશ્યે આપણા ખેડૂતોને ખાડામાં નાખીને આંતરરાષ્ટ્રીય સદાબજારોમાં ખેલવા માડ્યું છે. શૂદ્રોએ સરકારનાં હલકાં ખાતાઓમાં નોકરી કરવા માંડી છે.

આમ આપણે આપણા આદરથી બહુ નીચે ઊતરી પડ્યા છીએ અને તેથી આપણે ફરીથી સજીવન થવું હોય તો આપણા પૂર્વજો જે સિદ્ધાંતોને અનુસરતા હતા તે સિદ્ધાંતોને આપણે અપનાવવા જોઈએ. આપણી અધોગતિનું કારણ વ્યક્તિઓની સ્વાર્થચુદ્ધિ અને રાષ્ટ્રીયભાવનાનો નાશ એ છે. સમાજની શુદ્ધિને નક્કર અને રાષ્ટ્રીય સભ્યતાનો અતિનિધિ ગણાતો

એવો જે બ્રાહ્મણ તેણે પોતાના એ અધિકારોનો દુરુપયોગ કર્યો અને જેનું કેન પ્રકારેણુ સમાજથી વિમુખ થઈને રહેવાની પેરવી કરી. એમ કરીને બ્રાહ્મણો જવાબદારી અને સમાજની આગેવાનીનું પોતોનું સ્થાન અપાટાનું બધું ગુમાવી રહ્યા છે. એકાદ ડોક્ટર રોગીઓનો એવ લાગવાના ડરથી પોતાનો ધંધો છોડી દે અને એકાદ જંતુઓથી સુગંધિત ઓરડામાં પુરાઈ રહે તેના જેવું આ બ્રાહ્મણોએ કયું, આવો માણસ સમાજનું રક્ષણ કરવાને બદલે બિલકો સમાજ ઉપર બોમ્બરૂપ થઈ પડે છે. આ રીતે સમાજ સુધારો કરવા જતાં પહેલાં જૂની સંસ્થાઓના ઉદ્દેશોની આપણે પૂરેપૂરી કદર કરવી જોઈએ. વળી એ પંથુ યાદ રાખવું જોઈએ કે એકાદ તંત્ર કે સંગઠન એક દેશમાં સરસ રીતે ચાલતું હોય તો તેથી તેને જ્યાં જુદી જાતની મનુષ્યો અને બિન પરિસ્થિતિ હોય એવા બીજા દેશમાં ચલાવી શકાય નહિ, અમેરિકામાં જે વસ્તુ ફાવી ગઈ હોય તે રશિયાનો આદર્શ થઈ શકે નહિ, ઈટલીને ભાવતું ઇંગ્લેન્ડને લાગ્યે જ ભાવશે. અને એમાંની કોઈ પણ પદ્ધતિ આપણી ગરજ સારે એમ તો છે જ નહિ.

ભાગ પીએ

આધુનિક સંજોગો

૪

કુદરતી પરિસ્થિતિ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપણે કુદરતી પરિસ્થિતિને તપાસીએ તો જણાય છે કે પ્રથમ મૂખ, આશ્રય અને રક્ષણની માંગણી પેદા થાય છે તે પછીથી ખોરાક, કપડાં, અને મકાન વગેરે પૂરા પડે છે. જ્યાં જ્યાં માંગ થાય છે ત્યાં ત્યાં અનુકૂળ સાધનો મળી રહે છે. “આવશ્યકતા એ શોધખોળની જનેતા છે.” અમુક અંશે જે માંગ કરવામાં આવે છે તે ભવિષ્યમાં અચાનક પડનારી આવશ્યકતાને મોટે પણુ હોય છે. આ બાબતમાં કોઈ મધમાખ જેવાં જીવોની આદતો દિશાસૂચક છે.

કૃષિ સંસ્કૃતિમાં, મોટે ભાગે કુદરતી કાનૂનોને વશ વરતીને જ આલવામાં આવે છે. એમાં કોઈ દેરકાર થાય તો તે પણુ કુદરતી કાનૂનોને અનુસરતા જ. કૃષિકાર તો માત્ર કુદરતને મદદ કરે છે અથવા તેની ગતિને વેગ આપે છે. તેણે કુદરતમાં જડી આવતી જંગલી વનસ્પતિને ફેળવી છે. કુદરતી પરિસ્થિતિમાં વેગ આપીને તેણે ઘાસમાંથી ઘઉં ને ડાંગર પેદા કર્યાં છે. એ જ પ્રમાણે આર્થિક સંગઠનની બાબતમાં પણ કૃષિ સંસ્કૃતિએ વસ્તુઓ પેદા કરવામાં કુદરતનું અનુકરણ કર્યું છે. લોકોની માંગ પ્રમાણે જ કે તેમની કાંપમની માગ સમજીને જ વસ્તુઓ પેદા કરવામાં

આવે છે. વસ્તુઓની વહેંચણી સામાજિક અંકુશ તળે થાય છે, પણ ઉત્પન્ન તો વ્યક્તિગત પ્રયત્નથી જ કરવામાં આવે છે. ઉત્પન્ન કરવા માટે કોઈ મધ્યસ્થ તંત્રની રચેલી યોજના નથી હોતી. કોઈ કોઈ સંલેગમાં વ્યક્તિગત પ્રયત્નને મેંગલિત કરવામાં આવે છે, પણ તે સંગઠનનો ઉપયોગ કપાટાબંધ ઉત્પન્ન કરવા માટે નથી હોતો.

‘વડુ ટોળાં’ની આર્થિક પ્રણાલી—જે પ્રાથમિક દશાના શિકારી અને મધ્યયુગના ઉમરાવોની પ્રણાલીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે—તેમાં કુદરતી કાનૂનોનો સંહાર-કરવામાં આવે છે. તેમાં માંગ સિવાય વસ્તુઓ પેદા કરવામાં આવે છે ને પછી સાથુ, બાલવર્ધક મલમો, ચા, ટોનીક વગેરે માટે કરવામાં આવે છે તેમ આકર્ષક જાહેરખબરો દ્વારા કૃત્રિમ માંગ પેદા કરવામાં આવે છે. આજે તો સ્થિતિ એ છે કે મિષ્ટાન્ન પીરમ્બુ છે પણ જૂખ નથી લાગતી ને તેથી પાચક દવાઓ ખાઈને જૂખ લગાડવી પડે છે. આમ કૃત્રિમ જૂખ પેદા કરીને ખાવાથી બદ્ધજની સિવાય બીજા શું પરિણામ આવી શકે? આ પદ્ધતિને પરિણામે ઉત્પાદનનો સ્વાભાવિક કર્મ અટકી જાય છે ને તેથી અતિ ઉત્પાદન, ગેરવ્યવસ્થા અને ધનની વિષમ વહેંચણી પેદા થાય છે. કારણ કે એ આખી પદ્ધતિ એકાદ સંચાલક વ્યક્તિના હિતની દૃષ્ટિએ ચાલે છે.

પૂંજવાદી ઉત્પાદનમાં ખર્ચાળ સાધનો-ઉપયોગમાં લેવાય છે ને તેથી મૂડીનું રોકાણ વધારે થાય છે. એ રોકાણનો બોલો આજો કરવા એક જ જાતનો સામાન મોટા પાયા ઉપર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે ને તેથી ભારે પ્રતિસ્પર્ધા ઊભી થાય છે, કેમકે જેનો માલ બજારમાં જલદી પહોંચે તે દાવી જાય છે. બજારો માંલથી લદાઈ જાય છે અને તેને વેચી નાખવા માટે જાહેરખબરો વગેરે દ્વારા ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આમ માલની માંગ જ તેથી તે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે એવું નથી, પણ ઉત્પન્નકર્તાએ કૃત્રિમ પણે રોકેલી ભારે મૂડીને લઈને ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ જ કૃત્રિમ હોવાથી તેનો અમલ કરવા માટે હિંસાની જરૂર પડે છે.

આવો ઉદ્યોગમાં મૂડીનું મોટું રોકાણ થતું હોવાથી વેચાણક્રિમતનો ધણો મોટો ભાગ બ્રાન્ડ, ચંત્રનો ઘસારો તથા નફા માટે રાખી મૂકવામાં આવે છે અને તેનો બહુ જ નાનો હિસ્સો મજૂરોના પગાર તરીકે વહેંચાય છે. ખરી રીતે તો પૂંજવાદીઓ મજૂરોના પગાર ઉપર કાપ મૂકવા હમેશ

તત્પર જ રહે છે. આમજનતાની ખરીદવાની શક્તિ ઘટી જતાં ચીનેની વપરાશ ઓછી થઈ જાય છે. અથવા તો બીજી રીતે કહીએ તો વપરાશ ઘટવાના પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધી જાય છે તે પરિણામે આર્થિક પડતી જેવામાં આવે છે, અને આખો મામલો જ વિકટ થતાં યુદ્ધ અનિવાર્ય રીતે ફાટી નીકળે છે.

કમ્યુનિઝમની પદ્ધતિમાં માલ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રેરણા ઉત્પન્નકર્તાની પોતાની નથી હોતી પણ તેને બહારથી જ પ્રેરણા મેળવવી પડે છે અને તેથી એ પદ્ધતિ પણ કૃત્રિમ ગણાય. એટલે જ એને ટકાવી રાખવા માટે એક યા બીજા સ્વરૂપમાં હિસાનો હિપચોગ આવશ્યક છે.

વધારે નફો મેળવવાની ઇચ્છાથી ફેક્ટવાર ઉત્પાદકો એકાદ સંઘના સ્વરૂપમાં પોતાનું સંગઠન કરે છે. આવાં સંગઠનો એક સ્વાર્થી વ્યક્તિના ધોરણના ભક્ષે ન કહી શકાય છતાં તેમનાથી સપ્લુસિટ કંથુ સંધાતું નથી, કેમકે એથી તો માત્ર સત્તા અને સંચાલનનું ક્ષેત્ર થોડું વિસ્તૃત કરવામાં આવે છે પણ એકદંથુ સત્તા અને એક જગાએ થતો ધનસંચય તો ચાલુ જ રહે છે. એક બાજુએ ખાનગી નફો એ ઉત્પાદનનો શત્રુ બને છે ત્યારે બીજી બાજુએ સમાજવાદમાં સત્તા અને કાબૂ રાખવાના હાથમાં સેધિવામાં આવે છે. આગતની અકુદરતી વ્યવસ્થા એ પ્રાણી પૂરું પાડવું, જંગમંતી વ્યવસ્થા કરવી અને ટેલિફોન, ટેલિગ્રાફ, રસ્તા વગેરે વ્યવહારનાં સાધનો પૂરાં પાડવા જેવાં બહાર કાર્યોમાં અમુક અંશે સંતોષજનક રીતે કામ આવે છે ખરી.

‘ધેટાં ટોળાં’ના આર્થિક સંગઠનમાં પ્રથમ ભાગ થતી ને પછી ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું. પરિણામે માલ વેચવાને અંગે ઉત્પન્ન કરવામાં કંઈ ઉપલબ્ધ થતી નહિ કેમકે આસપાસની વસ્તીની જરૂરિયાતો તરફ જ પ્રથમ ધ્યાન આપવામાં આવતું. શહેરો તો માત્ર માલ વેચનાર આડતિ-યાનું કામ કરતાં અને ધન ગામોમાં જ રહેવા પામતું. વ્યક્તિગત રીતે દરેકની પાસે પ્રમાણમાં ઓછી મિલકત રહેતી પણ ધર્મની યોગ્ય વહેંચણી થતી. એથી બિલકુલ, ‘વડુ ટોળાં’ સંગઠનમાં તો વધારે નફો મળે એવી જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી હોવાથી થોડાક માણસોના હાથમાં અમાધ ધન એકઠું થતું.

રોકાવટોમાંથી હિંસા

આ 'વડુ ટોળાં' પદ્ધતિમાં ઉત્પાદન ઉપર સરકાર તરફથી ન્યાય અંકુશ રાખવામાં આવે છે ત્યાં પણ ચલણી નાણાં અને વસ્તુઓના ભાવ ઉપરનું નિયંત્રણ, ગારીલાહું નક્કી કરવું, જકોત નાખવી વગેરે અનેક જાતની આર્થિક ઉપયોગિ જાણી કરવામાં આવે છે. એ પદ્ધતિની સાથે મળીને કામ કરતાં કરતાં સરકાર પોતે તેના આર્થિક સંગઠનના કાબૂ તળે આવી જાય છે અને ગણાગાંધ્યા ઉત્પાદકોના હિતમાં જ કામ કરતી થઈ જાય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો 'આ પદ્ધતિમાં સરકાર માત્ર આખા આર્થિક સંગઠનરૂપી યંત્રનું એક અંગ બની જાય છે. પંચિમની એક પાસે સરકાર એવી બતાવી શકાય એમ નથી જે સ્વતંત્ર રૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય અને જનતાનું જ લાભ કરવા મથતી હોય. એકલા પૂંજવાદમાં જ નહિ પણ કમ્યુનિઝમમાં પણ રાજ્યતંત્ર એ આર્થિક સંગઠનનું એક મુખ્ય સાધન બની ગયું છે. આદર્શની દૃષ્ટિએ તો રાજ્ય એ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને સમતોલ કરનાર એક ઉપરચાત હોવું જોઈએ તેને બદલે રાજ્ય પોતે જ એક પક્ષમાં ઉચ્ચાલકનું કામ કરવા લાગે છે. પરિણામે રાજકીય, ભૌગોલિક સંબંધ અને બીજા સંબંધની લાગવગ ધરાવનાર થોડા માણસોની પાસે અદળક સંપત્તિ એકત્રિત થવા પામે છે.

વિરુદ્ધ હિતવાળા આ જગતમાં કશા ધર્મથી વિના ઉત્પાદનનું કામ ચાલે એ અસંભવીય છે, કેમકે કાચો માલ, અર્ધ તૈયાર માલ કે પૂરા તૈયાર થયેલો માલ એ બધાની વચ્ચે ઉપર ગણાવી એવી કૃત્રિમ ઉપસો ખડી કરવામાં આવે છે, વસ્તુઓના વિનિમયમાં એવી ઉપસો જેમ વધારે તેમ વિનિમય કિંમત ધરવાનો. આજે દુનિયામાં ઉત્પાદનરૂપે નદીના પ્રવાહમાં વચ્ચે વચ્ચે કાંક ઠેકાણે આભોચિયાં તો કાંક ઠેકાણે ગતિમાન ધોધ જેવામાં આવે છે.

ઉત્પાદનની અયોગ્ય દિશા

ઉત્પાદન પોતે જ સામાન્ય લોકોની જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ નથી કરતું, પણ એથી ઊંચું જેમાંથી વધારે નફો મળે એવી જ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. એક રૂપિયો કાર્ડ ગરીબ માણસ પાસે હોય તો તેના કુટુંબને જે દિવસનું અનાજ પૂરું પાડશે, પણ એ જ રૂપિયો એકાદ કરોડપતિના હાથમાં હશે તો તેનું એકાદ પીણું કે બીડી જ પૂરાં પાડશે.

તેથી ગરીબ માણસનો રૂપિયો એક કીમતી વસ્તુ છે, બ્યારે એનો એ જ રૂપિયો તવંગરના હાથમાં નિરુપયોગી થીજ થઈ પડે છે. તેથી કરીને જ જે જાતના ઉત્પાદનમાં ધનનો એક જગ્યાએ ખૂબ સંચય થતો હોય તે ઉત્પાદનમાં, પૈસાને પાણીને મૂલ્યે ફેંકી દેનારા ધનાઢ્યોની જ આવશ્યકતાઓ પૂરી પડવાની કેમકે ગરીબ લોકોને ઉપયોગી એવાં માટીનાં વાસણું કે સાદરીઓ જેવી આવશ્યકતાઓ ઉત્પન્ન કરવા કરતાં લિપ્પટિક કે ટોઇલેટના મામાને જેવી તવંગરના મોજશોખની વસ્તુઓમાંથી ઉત્પન્ન કરીને વર્ધારે નકો મળે એ ચોખ્ખી વાત છે. નફાના ઉદ્દેશને લઈને થતા-શક્તિના આવાં દુર્ન્યાયને કારણે જ આજે જગતમાં અતિ ઉત્પાદન અને જૂખમરો સાથે સાથે જોવામાં આવે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં જોવામાં આવતી 'ઘેટાં ટોળાં' પદ્ધતિમાં વર્ણવ્યવસ્થાના નિયંત્રણ હેઠળ આવશ્યક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન નાના નાના સ્થાનિક સમૂહો મળીને કરતા. ગામડાંના સુધાર, છુહાર, ચમાર ગામલોકોને જોઈતી થીજે પૂરી પાડતા, અને તેમની પાસેથી રોકડ નાણાં ન લેતાં ગામમાં 'પાકપુ' હોય તેમાંથી અમુક હિસ્સો મેળવતા અને એ રીતે પોતાની આર્થિક વિકાસ વિશે નિર્બિંત થતા.

કુદરતી પરિસ્થિતિ માટે એ જરૂરનું છે કે ઉત્પાદન અને વિનિમય વચ્ચે સીધો સંપર્ક રહે. આ વસ્તુ આપણને નાના નાના પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરતી તથા રોકડ નાણાંનો વ્યવહાર ઓછો કરી વસ્તુ-વિનિમયને વંધારે ત્યાં આવતી 'ઘેટાં ટોળાં' પદ્ધતિમાં જોવા મળે છે. ચમાર જોડો બનાવે છે ને તેનો ખોરાક સાથે વિનિમય કરે છે. ડાંગેર પકવનાર જોડો ખરીદે છે એને ચમારને થોડી ડાંગેર આપે છે. આમ વિનિમયનું વર્તુલ પૂરું થાય છે. એથી બેસેલું, ડાંગેર પકવનાર જેટલું જો જપાની ખૂટ ખરીદે તો તે પોતે જ ડાંગ ઉપર લિભો છે તે ડાંગીને જ કાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે એમ કદી ગકાય, કેમકે તેણે ચમારને એટલે અંશે ગરીબ અને ખેડાર બનાવ્યો અને ડાંગેર ખરીદવાની તેની શક્તિ ઓછી કરી. વળી જપાનનો મોચી ખૂટ ખરીદનાર જેટલું ડાંગેર ખરીદે એ અંદુરની વાત ઘઈ કહેવાય. એમાં વધારે બનવાજોગ તો એમ કહેવાય કે ખૂટ બનાવનાર જપાની ખીજ દેશોમાંથી પોતાને જોઈતાં કાસાં ચામડાં ખરીદશે, અને પૈસાનો એ પ્રવાહ સ્વાભાવિક ગતિએ યાશે તો તે ખીજ દેશોમાંથી હિન્દુસ્તાનના ડાંગેર પકવનાર જેટલું પાસે આવશે. પરંતુ

આજની પરિસ્થિતિમાં જાપાનીઝ બૂટ બનાવનાર અને ડાંગર પકવનાર આપણા ખેડૂતની વચ્ચે એટલી બધી આર્થિક આડખીલીઓ ઊભી હોય છે કે ખેડૂતની પામે એ પૈસો પાછો આવતો જ નથી. આમ પાછું આવ્યા મિત્રો ધન માત્ર બહાર જ જતુ રહે તેમાં ગણને ભારે ખોટ વેડવી પડે છે.

પૈસાશાસ્ત્ર

પૈસો જેને વિનિમયના એક અનુકૂળ સાધન તરીકે ચાલુ કરવામાં આવ્યો તે પૈસાએ આજે 'વડુ ટોળાં' પદ્ધતિના આશય હેઠળ પોતાનો જ અફો જમાવ્યો છે. પૂજવાદનું આપ્તું બધારણ જ પૈમાના ધોરણે રચાયું છે. પૈસો એ મનુષ્યનું ધોરણ થઈ પડ્યો છે સોડાને શિક્ષણ પણ વસ્તુઓના પૈસામાં થતા મૂલ્યની નજરે જ જોવાનું આપવામાં આવે છે. સમ્યક્તાની દૃષ્ટિએ અપાતી ઈજવણીને પણ બખરુ કિંમતનું તત્ત્વ લાગુ પાડવામાં આવે છે. સમતામાં સમુદાય ખરીદવું અને મોંઘામાં મોંઘું વેચવું એ જીવનનો કાયદો થઈ પડ્યો છે. કળા, માણસાર્થ, પરોપકાર જેવાં જીવનનાં ખીખાં બધાં તરવાને ભૂલી જવામાં આવે છે, આવી રીતે એક સુવર્ણના વાછડાને એક જમી જગાએ ઊભો રાખવામાં આવ્યો છે અને સોડાને તેને દેવ માનીને પગે લાગવાનું કહેવામાં આવે છે. આનું નામ જ સોના પ્રત્યેની મોહલકિત છે પરંતુ માણસ માત્ર રોટીથી જ જીવતો નથી. રોટી સિવાય તેના રવલાવમાં રહેલી બીજાં ફેદલીયે સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનો તેને ખપ પડે છે. આપણું આર્થિક સંચયન આપા કુદરતી પાયાએ ઉપર ઊભું કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી મર્યાદિત સોનું કુખતા માણસને વહેતો કુમાડવાનું જ કામ કરશે.

અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં ગાદીબાઝના દંડ એવા કદમાં છે કે તેથી બખરોનો સ્વાભાવિક પ્રવાહ રોકાઈ જાય છે. મર્યાદિત માણસ માનસે કે નાશિક નેશન પર આંદોલિયાની દ્રાક્ષ કરતાં નાશિકની દ્રાક્ષ મર્યાદિત વેચાવી નેશન. પરંતુ નવાઈની ચોંત તો એ છે કે એ દરો દારો એવી આડખીલીઓ ઊભી કરવામાં આવી છે કે નાશિકની દ્રાક્ષ કરતાં આંદોલિયાની દ્રાક્ષ ખરીદી સમીતી પડે છે. આવાં તો ફેદલાંય ઉદાહરણો આપી શકાય એમ છે. તેથી વસ્તુઓનો વિનિમય સ્વાભાવિક ક્રમે ન થાય ત્યાં સુધી દૂરનાં કે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ગિનરવું એ મૂર્ખાંખરેલું જ ગણાય. હમણાં હમણાં દુનિયાવાર માટે ધણી

બહાષા કરવામાં આવે છે. કૃષિ સુધારનો ઉદ્દેશ આપણા કરોડો દેશવાસીઓને માટે વધારે ખોરાક અને વીજળી આવશ્યકતાઓ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય તો તો એ પગલુ ચોક્કસ દિશામાં જ ગયાય, પરંતુ એનો ઉદ્દેશ જો આંતરરાષ્ટ્રીય બજારો માટે માલ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય તો આપણા ખેડૂતો તેવા કૃષિસુધારથી માવધાન રહે એ જ હેતુ છે. ભાવના ઉછાળાના ગાળામાં બજારુ માલ પેદા કરીને આપણા ખેડૂતોએ ખતા તો ખાધી જ છે, કેમકે એ જ ભાવો ગગડી જતાં તેઓ પામમાલ ઘર્ષ ગયા. તેઓ જાણતા નથી કે જોઈતી મુડી હાથ પર હોય તો જ સફાખોર બજારોમાં સરેખતાપૂર્વક ઊતરી શકાય અને તેમની પાસે એવી મુડી તો છે જ નહિ. ત્યારે વિનિમયની નીતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોના ભાવ ઉપર સર્વના હિતની દૃષ્ટિએ નિયંત્રણ ચતું હશે, અને જેમની ઓસગ્યાલા હોય એવા થોડા લાગવગવાળા માણસોના હિતમાં જ તેમનો ઉપયોગ થતો અટકશે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારો માટે માલ પેદા કરવા વિશે આપણે વિચાર કરી શકીશું. પણ તેમ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે માટે ડહાપણનો માર્ગ તો એ જ છે કે આપણી સ્થાનિક જરૂરિયાતો પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન કરવું અને વચ્ચેથી બને તેટલા દલાલોને દલાવવા.

જગતનું કંટાળી જવું:

આધુનિક જગતના ધોંધાટમાંથી દૂર થઈ શાંતપણે આપણે વિચાર કરીશું તો 'વરુ ટોળાં'ના અકુદરતી સંગઠનને દારણે ચતું નુકસાન જોઈ શકીશું. માણુમને કામતી પ્રેરણા અંદરથી જ સ્ફુરતી હોય તો તે કરવામાં તેનો વિકાસ થવો જ જોઈએ. કુદરતી યોજના જ એવી છે, કે તેના હાનુનોનો અમલ કરવામાં આવે તો કામ કરવાથી માણુમની પ્રગતિ ધામ જ છે. પણ એકાદ કળાકારની શુદ્ધિવાળા માણુમને મોટર લાંકવા જેસાડવામાં આવે તો તેમાં ખેમગારનો કચ્ચમધાણ જ નીકળેવાનો. એ કળાકારનો સંપૂર્ણ વિકાસ તો તેને પોતાની પ્રેરણા મુજબ કામ કરવા દેવામાં જ થાય. અમુક કામ કરવાથી માણુમ ઉપર તેની કેટલી અમર ધામ છે એ પડેથી આપણે કદી શકીએ કે તે તેને ચોક્કસ રચાને છે કે નહિ. પરંતુ ત્યારે આપણે 'વરુ ટોળાં' પદ્ધતિમાં કામ કરનાર માણુમો તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે શું માણુમ પડે છે? કામ કરવાની તેમની પ્રગતિ ધામ છે? ખિરકુલ નહિ. વળતું, કામ કરવામાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓની મારી સ્ત્રીનમસ્તિ જ મારી જાય છે. દારણુ પડે છે. તેમની મહેનતનો કાપડો ઉડાવનાર કાંઈક જોડો છે. આપણે આમગ

જોયું તેમ એવા એકાબ્રાહ્મ લોકો માનસિક રોગોથી ઘેરાયેલા હોય છે. એથી સાગિત થાય છે કે તેમની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ અકુદરતી છે અને તેને અંતે પડતી અને નાશ નહીં છે.

ત્યારે આપણને સવાલ થાય છે કે જીવનમાં આદલી બધી ધમાસ શેને માટે કરવામાં આવે છે ? ‘વડુ ટોળાં’ પદ્ધતિ જીવનનું ધોરણ જિંસુ કરવામાં માને છે. એનો અર્થ પોતાનો માલ વેચવા માટેનાં બજારો વધારવાના પ્રયાસ સિવાય બીજો શો હોઈ શકે ? જીવનનું ધોરણ જિંસુ કરવાનો અર્થ જીવનની જરૂરિયાતો વધારવાનો હોય તો તેમ કરવાથી કોઈને સુખ કે વૈતરામાંથી સુકિત પ્રાપ્ત થયાં છે ? જમીન પર શેતરંજીઓ બિછાવેલા અને પુષ્કળ ફર્નિચરવાળા મહેલોમાં રહેતી અને જીવનનું ધોરણ જિંસુ રાખતી ઇંગ્લંડની મજૂર બાઈ, લીંપણવાળા ઝૂંપડામાં રહેતી અને સ્વા માટે એકાદ ખાદ્યો રાખતી હિંદુસ્તાનની મજૂર બાઈ કરતાં રોજના વૈતરામાંથી વધારે સુકિત પામી છે ? બિલકુલ અંગ્રેજ મજૂર બાઈનું રોજનું વૈતરું વધું છે, કેમકે તેને શેતરંજીઓને દરરોજ સાફ કરવી પડે છે, યાલા રકાબીઓ ધોવાં ને લૂછવાં પડે છે. ફર્નિચર તથા કાચની બારીઓને ઝાડઝૂડ તથા પોલિશ કરવાં પડે છે અને પોતાનાં કંપડાંને ધોઈને ધરતરી કરવી પડે છે. આમાં એનું રોજનું વૈતરું ઓછું કયાં થયું ? એમાં એનું સુખ કઈ રીતે વધું ? હા, તેના જીવનના એ જિંસા ધોરણે એક વસ્તુ અવશ્ય કરી છે. તેણે પૂંજવાદીઓએ ઉત્પન્ન કરેલા માસને પ્રાહક પૂરાં પાડ્યાં છે. એ જિંસા ધોરણને કારણે મનનનો સામાન અને ફર્નિચર, શેતરંજીઓ, સાફ કરવાનાં ખાસ સાધનો વગેરે વસ્તુઓ વધારે પ્રમાણમાં વેચાવા લાગી છે. ત્યારે આ ‘વડુ ટોળાં’ પદ્ધતિમાં વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવો એ પણ રોજનું વધારે વૈતરું વહોરી લેવા જેવું નથી ? આપણી પાસે જેમ વસ્તુઓ વધારે એકઠી થતી જાય તેમ આપણી ગુલામી વધતી જ જાય છે. જીવનનું ધોરણ જિંસુ કરવાની બલામથક કરનારે માદ રાખવું જોઈએ કે તે પૂંજવાદીઓનો માલ વેચનાર એક આડતિયો બને છે. આ પદ્ધતિમાં આપણે એવું કૃત્રિમ જીવન જીવીએ છીએ કે કુદરતી પરિસ્થિતિથી બહુ જ વેગળા પડી જઈએ છીએ અને તેથી લૂંટારુઓના સહેજે ભોગ થઈ પડીએ છીએ.

શ્રીઓના સ્થાન

પુરુષમાં તવાં નવાં કામો ઉપાડવાની સૂઝ તથા સાહસિકતાનો અંશ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી જ વધારે સ્થિતિમુરત અને પ્રયાગ્રિય હોય છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ, પુરુષ પરલક્ષી છે અને સ્ત્રી આત્મલક્ષી. બીજી ઉપમા આપવી હોય તો પુરુષને 'વરુ ટોળાં'નું પ્રાણી કહી શકાય, અને સ્ત્રીને 'ઘેટાં ટોળાં'નું; અને તેથી કરીને બન્નેમાં પોતપોતાના ટોળાંની ખાસિયતો જોવામાં આવે છે. આપણે જોઈ ગયા કે 'ઘેટાં ટોળાં'ના પુરુષો પોતાના આગેવાનોનું કહ્યા પ્રમાણે સમૂહમાં કામ સહેજે કરતા નથી. સ્ત્રીઓને તો સમૂહમાં કામ કરવાનું પુરુષથીયે વધારે મુશ્કેલ લાગે છે. 'ઘેટાં ટોળાં'ની મનોદશાને કારણે સ્ત્રીઓ બહુ પ્રયાગ્રિય હોય છે અને પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ઉપર ધર્મ અને સામાજિક રિવાજોની અમર વધારે ચાય છે. એ જ પ્રમાણે, પૂર્વના પુરુષો પશ્ચિમના પુરુષો કરતાં વધારે ધાર્મિક તથા પ્રથા અને સામાજિક નિયંત્રણને ઝટઝટ તાબે થનારા ગણાય છે, કેમકે 'વરુ ટોળાં' કરતાં 'ઘેટાં ટોળાં' કાયદાને વધારે માન આપનારાં હોય છે. 'વરુ ટોળાં'માં પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ઓછી સ્વાર્થી હોય છે કેમકે તેમને પ્રેમ આપ્યા કેટલાંક વહેંચાયેલો રહે છે.

એટલા જ માટે 'વરુ ટોળાં'ની ખાસિયતોની જરૂર પડે એવી બધી પ્રવૃત્તિઓની હિંમતથી અને માહસિકપણે આગેવાતી સેવાને પુરુષ વધારે ચોખ્ખું ગણાય છે.

હાલની ઉપાદન પદ્ધતિ કુદરત તરફથી સ્ત્રીને મજેલા સ્થાનની અવગણના કરે છે. એક વસ્તુ તો જ્યાં જ કષ્ટ-કરણે કે પોતાના સ્વાભાવિક અધારણથી જ સ્ત્રીઓ સમ્યક્તાની રમેશાળ હોય છે અને વર્તમાન જમાનાની સાધનાઓને લવિષ્યકાળને સોંપે છે. પ્રાથમિક દશાના મમયમાં પુરુષ વસ્તુઓ લાવી આપતો અને સ્ત્રીઓ તેની વ્યવસ્થાને સાચવણી કરતી. પુરુષ અનાજ અને ઈધણ લાવી આપતો તો સ્ત્રી સંધતી. સ્ત્રીને ધરની જરૂર પડતી તો પુરુષ વાંસ, લાકડાં, માટી ઇ. પૂરાં પાડતો. અર્થશાસ્ત્રની ગણનામાં કદીએ તો સ્ત્રી જરૂરિયાતો ઝીલી કરતી ને પુરુષ તેમને પૂરી પાડતો. 'ઘેટાં ટોળાં' પદ્ધતિનો જન્મ વિકાસ થતો

મથો તેમ ઉત્પાદન ઉપર મુકાતા સામાજિક નિયંત્રણમાં સ્ત્રીને સ્થાન મળવા લાગ્યું અને એ રીતે વ્યવહારના નિયમો અને સામાજિક નિયંત્રણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ અમંરકારિતા, અજ્ઞાન અને વહેમથી ભરેલી ધર્મ ગર્ભ છે છતાં રાષ્ટ્રના દૈનિક જીવનમાં હજી તેઓ મોટો ભાગ લઈતી છે. પુરુષ વિચારમાં અને સંસ્કારિતામાં ગમે. તેટલો આગળ વધેલો હોય પણ ધરમાં તે સ્ત્રી અજ્ઞાન અને વહેમી ગણાતી સ્ત્રીનું જ ચલણ હોય છે. અને પત્ની કે માતી વિરુદ્ધ જવાની પુરુષ હિંમત પણ કરતો નથી. મોટે ભાગે આ જ કારણને લેઈને જો કે હિન્દુસ્તાનના ધણાય પુરુષો જીવનના આધુનિક ખ્યાલો પ્રાપ્ત કરેલા હોવા છતાં તેમનાં ઘર ઘણી વાર અસ્વચ્છ અને અના-રોગ્ય સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીને પુરુષના જેટલી સંસ્કારિતા આવશે નહિ ત્યાં સુધી જન્મે વચ્ચે મેળ જામશે નહિ અને એ-તો સ્પષ્ટ છે કે સામાજિક જીવન સ્ત્રીના વિકાસને અનુસરીને જ આગળ વધવાનું. સ્ત્રીઓની સંમતિ સિવાય પુરુષને મારે પોતાના વિચારોનો અમલ કરવો લગભગ અશક્ય જ છે. કુદરતે સ્ત્રીને પ્રેરણા જેવી કેટલીક શક્તિઓ બક્ષી છે જે પુરુષમાં હુપાર્ધને સ્પેક્ષી હોય છે. એથી જ કરીને આર્થિક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો પુરુષ કરતાં બિન જ રહેવાનો, અને પુરુષ સાથે અથડામણમાં નહિ આવવાનો.

‘વડુ દોળાં’ પદ્ધતિમાં આર્થિક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનની અવ-ગણના કરવામાં આવતી. અધિકાર શક્તિવાળા વર્ગ તથા એની સ્થિતિ એક ગુલામ સ્ત્રીના જેવી થઈને રહેતી અને તેના કાચુક આકર્ષણે સામ્રાજ્યો રચ્યાં છે ને ઉખેડ્યાં છે. આર્થિક શક્તિવાળા વર્ગ નીચે તે પુરુષના સામાજિક દરબજાનું એક પ્રતીક બની ગયું. તેના પ્રદેશવેશમાં અને રીતભાતમાં આખી દુનિયામાંથી વાંચીઓ એકઠી કરીને તે ભલકદાર જીવન ગુજારતી. તેનું મુખ્ય કાર્ય પોતાના પુરુષની આવકને યોગ્ય એવા સામાજિક-અધિકારો જમાવવાનું જ હતું એમ દેખાતું. યંત્રના આગમનની માથે તેનું વધારે અધ.પતન થયું અને વેપારીઓની માલ વેચવાની પ્રવળ શક્તિઓમાં હમાઈને તેણે મોટાં મોટાં યંત્રોમાં પેદા થયેલો માલ ખરીદવા માંડ્યો અને એ રીતે યંત્રના માલની જાહેરખબર કરનાર તે એક પૂતળી બની ગઈ. અથવા તે ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈને કારખાનામાં કામ કરનાર મજૂર બની ગઈ, જ્યાં કારખાનાદાર તાના પાંચગણતના લાભ હાવીને

ઓછા પગારે તેની પામેલી કામસેવા માડ્યું. શ્રમજીઓ મત્તા પર
 આવતા સ્ત્રીઓને મમાન દગ્ગને મળ્યો. પરંતુ 'વરુ ટોળા', પદ્ધતિ
 તરેના આર્થિક મગનના આ બધા સ્વરૂપોમાં સ્ત્રીને તેનું જરૂરિયાતો
 જિની કરવાનું અને સાર્વત્રિક સમ્યક્તા માયવવાનું કુદગ્ને બહેલું ધ્યાન મળ્યું
 જ નહિ કારણાનદરે માલ પેદા કરે છે અને સ્ત્રીઓને તે વાપરનાની
 બચામણ કરે 'જ અને સ્ત્રીઓ પણ તેમના દુદામા-દુમાર્ગને અને કેશનોનું
 અથ અનુકરણ કરીને એ માન વાપરની થર્મિંગ ઓ આજે સ્ત્રીઓ
 સમાનતાનો ગમે તેટલો દાવો કરતી હોય તથા સાર્વત્રિક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓના
 મતાધિકારનું ગમે તે પરિણામ આવ્યું હોય, પણ યત્નો માત્ર ખપાવના
 માટેના ઉત્તમ બળદેશ તરીકે તેો તેઓ કાયમ જ નહીં છે નદાના ઉદ્દેશ
 સ્ત્રીઓનું આભાવિક ધ્યાન પડાવી લીધું અને અત્યારે નફો એ ઉત્પાદન
 નની દિશા નક્કી કરે છે અને એ રીતે સ્ત્રીઓની માથી જવાબદારીનું
 ધ્યાન ભોગરે છે આર્થિક ક્ષેત્રમાં પુરુષ તેના ભાગીદાર માથી વિના એકલે
 હાથે કામ કરી નથી છે, અને સ્ત્રીએ પોતાની માગથી ઉત્પાદનની દિશા
 નક્કી કરવાનું છોડી દીધું જ આજે દુનિયામાં જે ગૈર-સરકારી સેવામાં
 આવે છે તેનું એક મોટું કારણ સ્ત્રીઓએ આર્થિક દોષમાં પોતાનું ધ્યાન
 છોડી દીધું તે છે 'વરુ ટોળા' પદ્ધતિમાં પણ નદાના ઉદ્દેશન પદ્ધતિ
 સ્ત્રીને સ્ત્રીઓ બધા મુખી પોતાનું યોગ્ય ધ્યાન મેળવે નહિ ત્યાં સુધી
 કુદરતી રીતે ઉત્પાદન યાત્રાની આશા મેવરી અર્થ છે. જના એક અખત
 સ્ત્રીઓએ જે તાનુ યગ્ન જ્ઞાન મેળવે તો પડી ઉત્પાદનને યોગ્ય દિશામાં
 રાખી મળે નો એ રીતે નવું જગતનો રિકામ અન્ય મધ્યમે

આંતરરાષ્ટ્રીય કસલું

આથમિક દશાના જાનાનામાં શિક્ષક, મચ્છી પકડવી અને મિલકતની વહેંચણી કરવી - વગેરે પ્રમંગોને અંગે હિંસા થતી. વડુ-ટોળાં પદ્ધતિમાં હિંસા એક અનિવાર્ય અંગ થઈ પડી છે. અધિકાર શક્તિવાળા વર્ગનો તો એ આધારભૂત પાયો જ છે કેમકે વ્યક્તિગત પ્રભુત્વ, મોર્તાના અધિકારોનો ચિન્નાર કરવો, અર્થન મહત્વાકાંક્ષાને પૂરી કરવી અથવા તો શત્રુ માથેના પેરની વસૂલાત કરવી એ જ એ વર્ગનાં કર્તવ્યો રહે છે.

કેન્દ્રીકરણ અને હિંસા

આર્થિક શક્તિવાળા વર્ગ તથા સંતા અને પૈમે એ બંને મળી ગયા અને સામ્રાજ્યવાદને જન્મ આપ્યો. સારો નફો મળે એવી રીતે મૂડીનું રોકાણ કરવા માટે તેમને દૂર દૂરના પ્રદેશોને કબજા કરવા અને સાચવી રાખવા માટે લશ્કરી બળનો ઉપયોગ કરવો પડતો. યંત્રયુગમાં તો ઉદ્યોગનાં માધનોમાં રોકાતી બારે મૂડીને કારણે થોડા સમયમાં વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા જીભી થઈ, કેમકે યંત્રોને બેકાર પડી રહેવા દેવામાં આવે તો તેમનો ખર્ચ માથે પડે ને વસ્તુઓની કિંમત વધી જાય. એટલે જ એ ખર્ચનો બોજો વધારેમાં વધારે વસ્તુઓ પેદા કરીને વહેંચી નાખવામાં આવતો. તેથી બજારોની માંગનો ખ્યાલ ન કરતાં મોટા જગ્યામાં માલ ઉત્પન્ન કરવો એ ઉદ્યોગનાં ખર્ચોળ સાધનો પર ચચાયેલી પદ્ધતિના સ્વભાવમાં જ રહેલી વસ્તુ છે.

આ ઉપરાંત, વ્યક્તિગત અંકુશ અને અબાધિત વ્યાપરના સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવામાં આવે તો આંતરપ્રધાને કારણે બજારોનો ખ્યાલ કપોં સિવાય જ ઉત્પાદન થયા કરે છે. અને એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા માલને માટે બજારો તો બોળવાં જ રહ્યાં વળી ઉત્પાદકને કાયમ કાચો માલ મળ્યા કરે એ હેતુથી દૂરના કાચાં માલના પ્રદેશો ઉપર કાબૂ મેળવવાની પધ્ધતિ જન્મી ગઈ છે. શ્રમવિભાજને આંતરિક હદ સુધી લઈ જવામાં આવે છે. ઉદ્યોગપ્રધાન રાષ્ટ્રની હસ્તીનો આધાર જ કાચો માલ તથા તેનાર માલનાં બજારો મળવા ઉપર રહે છે. આ બંને વસ્તુઓ ઉપર કાબૂ મેળવવામાં કસલો બિલા થાય છે. વળી આ કારણે બજારો

ઊભા કરવાં અને સાચવી રાખવાં અનિવાર્ય થઈ પડે છે અને તે ખીછા પ્રજાઓને જળોરદસ્તીથી દબાવ્યા સિવાય થઈ શકે તેમ નથી. એ રીતે ગેળવેશાં કાર્યા માલનાં મથકો કે તૈયાર માલનાં બજારોમાં કોઈ જાતની ડબલ કરનારની સ્થિતિ જૂખ્યા ફેતરાનાં મોઢામાંથી દાડકાનો ઢુકડો પડાવનારના જેવી થઈ પડે છે. એટલે કે એવી જાતની ડબલોમાંથી હિંસા પ્રગટે છે. મજૂર સંગઠનનાં ધોરણો તથા ઉત્પાદનમાં પણ આખી સત્તા અંકુશ અને યોજના એ થોડી જ વ્યક્તિઓના હાથમાં રહેતી હોવાથી એ યોજનાઓનો દીક અમલ કરાવવા માટે સત્તાનું પીઠબળ ધણા પ્રમાણમાં વાપરવું પડે છે. કામની પ્રેરણા જ અંદરથી ન આવતાં બહારથી મળે છે, અને એ પ્રેરણા અંકુશથી હોવાથી બજાતકાર અને હિંસાની આવશ્યકતા રહે છે. નિમંત્રણ પણ સત્તાને બળે જ કરવામાં આવે છે ને, વળી આખી પદ્ધતિ જ વ્યક્તિવાદી અને પૂંજવાદી ઉત્પાદનના ધોરણ ઉપર રચાયેલી હોવાથી ગમે તે ક્ષણે તેનું 'વડુ ટોળાં'ની કોઈ પણ પદ્ધતિમાં ફાંતર થઈ શકે એવું છે. તેથી જ એ પદ્ધતિ વધારે શસ્ત્રમય રાષ્ટ્રોની આંખમાં આવી છે અને પોતાના રક્ષણ માટે તેને 'મોટાં મોટાં લશ્કરો' નભાવવાં પડે છે.

આ જ કારણોને લઈને પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો પોતાનો કારભાર શાંતિ-પૂર્વક ચલાવી શકતાં નથી. અત્યારે જે સુદો અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઝડપડાઓ જોવામાં આવે છે તેનાં મળિયાં 'વડુ ટોળાં'ની ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં રહેલાં છે અને એ પરિસ્થિતિ આશુ રહેશે ત્યાં સુધી યુદ્ધ અનિવાર્ય છે. ત્યાં સુધી રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે ગમે તેટલા શુભ આશયથી કરવામાં આવેલી મંથિઓ પણ રાષ્ટ્રોને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં મદદરૂપ થવાની નથી. લીગ એક નેશન્સના પણ દગવો કેવા વંધ્ય નીવડે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. વાસ્તવમાં તો આ લીગ વડુઓનું ટોળું જ બની ગયું છે અને ત્યાં સુધી આજના આર્થિક મંદગાનના ધોરણ ઉપર જ આંતરરાષ્ટ્રીય સંજોગો બંધાયેલા ગેરે ત્યાં સુધી તેમાં સુધારાને અવકાશ નથી. આપણે પણ જે આર્થિક મંદગાનની આવી પદ્ધતિઓનું અનુકરણ કરીશું તો તે પદ્ધતિઓનાં પરિણામોથી મુક્ત રહેવું સગમગ અશક્ય બનશે. - દુભાંએ જ્વાન 'વેટાં ટોળાં' મંદગાનમાંથી ખસી ગયું છે અને પૂરેપૂરું 'વડુ ટોળાં'નું પ્રાણી બની ગયું છે. એટલે કે તે પશ્ચિમના કોઈ પણ રાષ્ટ્રના મરખું જ દુમવાબોર અને સામ્રાજ્યવાદી બની ગયું છે. તેમવારખોરનું મોત તત્કાલથી જ થાય છે, ત્યારે આપણે

કંયા આદર્શોને સેવીશું? પશ્ચિમની ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ પાછળ રહેલા આદર્શોને કે પછી એક નવી જ પદ્ધતિનો આનિષ્કાર કરીશું, જે 'વડુ ટોળાં' પદ્ધતિથી તદ્દન નિરાળા હોય અને 'ઘેટાં ટોળાં' પદ્ધતિનું આર્થિક મંગલન ઉપજાવનાર તથા આપણી મનુષ્યતિને અનુદાન હોય? એમ કરવામાં જૂના જમાનાને અનુકૂળ પણ આગે બધાએમતા ન આવે એવા બધા જ નિયમો અને નિયંત્રણોનું અક્ષરશઃ પાલન કરવાની આપણને જરૂર નહિ પડે. પણ જીવદુઃ, આપણે વ્યક્તિગત લોભને અંકુશમાં રાખનાર, જાતરિયાતો પ્રમાણે ઉત્પાદન વધારનાર તથા તોંત્રની જરૂરિયાતોને અનુસરીને જ ઉત્પાદન અને વેચાણ કરનાર એવું એક નવું જ સંગમન જીભું કરી શકીશું.

આગે દુનિયાનો શી ગિયનિ છે? તેમાં હિંસાનું માત્રાત્મ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે. રાષ્ટ્રમંદુર તટસ્થતા તથા સુવેદસાંતિને નામે રાષ્ટ્રો એક બીજા સામે દાંત કચડી રહ્યાં છે ને ઘૂંટી રહ્યાં છે. ભારતિયાર ને નામે યતા દરેક પ્રયામમાં તિરસ્કાર અને શત્રુતા ભરવા-હોય છે, દુર્બળ રાષ્ટ્રોના સંરક્ષણની બંધી વાતો સ્વાર્થ લોભ કે છબ્યાં મૂલક જ હોય છે. પછાત રાષ્ટ્રોને કેળવતે મંબ્ય બેનાવવાની પાછળ સાત્રાત્મ્યવાદી ઉદ્દેશ જ હોય છે. દૂંકમાં આગે દુનિયા પર મંબ્યાબંધ વડુઓનાં ટોળાં ગિહારની શોધમાં ભમી રલાં છે.

આપણે જોઈ બધા કે મંબ્યાં પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિઓ બંધી ખોરાકની શોધને આંગે હોય છે અને એ બંધી મહેનત કરાવનાર તરત એ તેમની જૂખ છે. વાવ્યા ગિવાય તેઓ લણે છે, મહેનત કયાં ગિવાય ખાય છે. અને તેથી જોમ ખોગક મળવાનું એણું થતુ જાય તેમ તેમનું માતકીપણું વધતું જાય છે. અથવા આર્થિક પરિભાષામાં કહીએ તો વસ્તુઓની માંગ જોમ જોમ તીવ થતી જાય તેમ તેમ હિંસા ફેલાતી જાય છે, કેમકે વસ્તુઓ મર્યાદિત હોવાથી તે મેળવવા માટે તીવ પ્રતિગપ્ધા થાય છે.

મનુષ્ય જરવાની કક્ષાએ આવતાં પણ તેની આ ગિયનિ બડુ બદલાતી તરી. જરવા પણ વસ્તુઓની જોમ માંગ પ્રમાણે વસ્તુઓ ઉત્પાદ કરી શકતો નહિ, પણ અજનમંથી મામમોથી અગૂર એવા પ્રવેગમાં ભડક્યા કરે છે અને તેના રગ્તામાં આડખીસી કરનાર મામે કોવે ભગાય છે. તે લગમમ કંઈ જ ઉત્પાદન કરતો નથી અને ફરગતને લંડીને ઉપ-ભોગ કરે છે. એની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરક તરત પણ જૂખ જોતી પ્રાયમિક

આવશ્યકતાઓ જ હોય છે. વળી તેને જોઈએ તેટલી વસ્તુઓ કુદરત પાસેથી હમેશા મળ્યા કરે છે એમ નથી અને તેથી તેવા પ્રસંગોમાં પ્રતિબંધો અને હિંમા ઉદ્ભવે છે.

ભરવાડની કક્ષામાંથી કૃષિકારની કક્ષા પર આવતાં માણસે પ્રથમ વાર કુદરતને મદદ કરીને, એટલે કે પોતે ઉત્પાદન કરીને, આવશ્યકતાનુસાર વસ્તુઓ પેદા કરવા માંડી, અને એ રીતે તેણે ઉત્પાદન પર કાળ મેળવ્યો. વળી એમ કરીને તે પોતાની વધેલી જરૂરિયાતો જેવી કે ખોરાક, કપડાં, મકાન ઇ. પણ પૂરી કરી શક્યો. તેણે પોતાને જોઈતી ચીજો પેદા કરી ને ધરાઈને તેમનો ઉપભોગ કર્યો. આ કક્ષાએ માંગ અને ઉત્પાદન વચ્ચે મેળ જામવાથી પ્રતિબંધો અંકુશિત બની. વસ્તુઓ, ફક્તિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવાની બહુ ગરજ ન રહેતા, હિંસાનું તત્ત્વ પણ ઓછું થયું. માંગ પ્રમાણે જ માલ પેદા કરવામાં આવતો અને તેમાંથી વળી કોઈ નિશ્ચિત જરૂરિયાતને બધમેસતો જ માલ બનાવતો. આને આપણે કુદરતી હબનુ આર્થિક સંગઠન કહી શકીએ. માણસને જોડાં જોઈએ છે ને તેના પગને આક્રી રહે તેવા જોડાં મોટી બનાવી આપે છે. આ જ કમે માંગને સતોષે એવી રીતે માલ તૈયાર થવું જોઈએ. જેમ જેમ ગ્રાહકો વસ્તુઓની બનાવટમાં આગ્રહ રાખે તેમ તેમ ઉત્પાદકની શક્તિ અને ચતુરાઈ વધે છે, અને એ રીતે એનું વ્યક્તિત્વ અને બુદ્ધિચાતુર્ય ખીલવાથી પોતાના જમાનાની મુશ્કેલીમાં કંઈક ફાળો આપી શકે છે. જ્યાં સુધી ઉત્પાદક મમયની સાથે આગળ ચાલી શકે અને ગ્રાહકોને મતોષી શકે ત્યાં સુધી હિંસા સહવે જ નહિ. દરેક જથ્થુ પોતાના બગીચાના ફળ ખાય છે, અને પોતાના ટાંકાનું પાણી પીએ છે અને જંગલમાં મુયેહ શાંતિ પ્રવર્તે છે.

‘વડુ ટોળા’ પદ્ધતિમાં ભરવાડની જેમ કુદરત ઉપર આધાર રાખવાનું જૂલી જવામાં આવે છે અને કૃષિકાર કુદરતને જે મદદ કરવા મથતો તેના પ્રયાસને અતિમ હદ સુધી લઈ જઈ કુદરત પરના મનુષ્યના વિજયનો ઉત્તિસવ મનાવવામાં આવે છે. એમાં કુદરતી શક્તિઓ પાસેથી મનુષ્યના ઉપયોગ માટે કામ કરાવવામાં આવે છે. વળી પોતાની પ્રેરતિઓમાં મહાયજૂત યાય એવી કેટલીય શક્તિઓ માણસે શોધી કાઢી છે પણ તેમ કરવામાં તે હીત જૂઓ છે. જે યંત્ર માણસની સેવાને અર્થે શોધવામાં આવ્યું તે યંત્ર જ માણસનો સ્વામી બની ગયું ને પરિણામે, અસખ્ય માણસોને તેણે ગુલામ બનાવી મૂક્યા માંગ કરતાં ઉત્પાદન ઘણું દરમતે.

વધી ગયું. પ્રાથમિક જમાનામાં ઉત્પાદન વધારવા માટે પ્રયાસો કરવા પડતા. હવે ઉત્પાદન અતિ વધી જવાથી માંગ વધારવા માટે પ્રયાસો કરવા પડે છે. યંત્રો દ્વારા એકધારે માલ મોટા જથ્થામાં-ઉત્પન્ન થાય છે પણ તેમ જતાં-માંગને સાચી રીતે સંતોષે એવો માલ જનતા નથી. મુંબઈ વાસીને ખૂટ જોઈએ છે. ખરીદવા જતાં તેને નોર્થ-પટનના મોચીએ—જેણે માહકેને જોયો સરખો નથી—જનાવેલા ખૂટ મેળે છે. મોચી એકધારા ખૂટ તૈયાર કરી કરે છે અને સહેજે મોટો જથ્થો બોલો કરી શકે છે. માહકેનાં ઓર્ડરની તે શહાંજોવા બેસતો નથી. એ તો ભટ્ટીમાં બેનતા બિરકીટની માફક બેનતી ત્વરણે ખૂટ જનાવ્યે જાય છે અને આખી દુનિયા પર પહોંચાડે છે. આમ ખૂટની માંગના અંદાજનો ખ્યાલ વિના ખૂટ તૈયાર કરવામાં આવતા હોવાથી માંગ પેદા કરવા માટે મોચીને પ્રયાસ કરવા પડે છે. ઉધાડે પગે ચાલતા ગમે તે દેશના અસલ વતની-ઓને પુરોપના ખૂટ પહેરાવીને સભ્ય બનાવવામાં આવે છે. આમાંથી હિંસા પ્રગટે છે. વળી લોખંડ જેવા ઉલ્લોગમાં તો પોતાનો માલ વેચવા માટે લાગવગવાળા સ્વાર્થી પૂંજવાદીઓ રાંબપત્ર ઉપર પણ ભરિ અસર કરે છે. સરકાર પછાત દેશોને, બોળી કોડે છે અને તેમને રેલવે, પુલ, વગેરે બાંધી આપે છે ન્યારે તેમનાં છોકરાં જૂએ ટળવળતાં હોય છે અને અજાનથી બરપૂર હોય છે. આ બધો એકધારી રીતે ઉત્પન્ન થતો માલ પ્રમાણમાં ઓછા ખર્ચે મોટા જથ્થામાં પેદા કરી શકાય છે, માત્ર તેને બજારો મળવાં જોઈએ. અને તે મેળવવા જતાં હિંસા અનિવાર્ય બને છે. એથીયે ખરાબ ઉદાહરણ તો મુદ્દસામખી પેદા કરનારનું છે. સદ્ગત સર બેસિલ ગ્રંદોશની માફક તેઓ તો મુદ્દનું વાતાવરણ ધ્રુવે છે, જેથી પોતાના માલનો ભાવ ખૂબ આવે. એવાં ઉલ્લોગની સંકળતાનો તો આત્મા જ હિંસા છે. ભૂતકાળમાં તો, જંગલી માણસ કે બરવાડ જૂખ જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માટે અને સભ્ય બનેલા હપિકારો જીવનની સમવડો મેળવવા માટે ઠાઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાતા. આ પ્રેરણા કુદરતી જ ગણાય. પણ આત્યારેન્તો અનુકરણ અને પ્રયા દ્વારા લોકોમાં ટેવ પાડીને માલ અપાવવાના કૃત્રિમ પ્રયાસો કરવા પડે છે, જેથી વધારેપડતો ઉત્પન્ન થતો માલ અપાવી શકાય. ખોરાક, વસ્ત્ર અને મકાન એ તો કુદરતી આવશ્યકતાઓ ગણાય, પણ તમાકુ, લિપ-સ્ટીક, ફેસ પાવડર ઇ. તો દેખાદેખી અને ટેવથી બીજી થયેલી મોજશોખની વસ્તુઓ છે, ઘણી બાબ-

તમાં તો ગ્રાહક માલ ખરાદવા માટે ઉદાસીન હોય તો પણ જાહેરખયરો અને એવા જ બીજા પ્રયોર દ્વારા તેને ખરીદવા સ્વચાવવામાં આવે છે. એ વસ્તુઓ ગ્રાહકને નિરુપયોગી હોય એટલું જ નહિ પણ ખામ કામમાં ન આવે એવી કે નુકસાન કરનારી પણ હોય છે.

આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પહેલાં માલ એકાં પડતો તે પૂરો કરવા માટે પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવતી તે હવે અમુક જાતનો માલ વધારે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને વેચવા માટે પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

ઉત્પાદન અને માંગ અને હિંસા

‘હિંસા શીખવે છે કે જ્યારે કોઈ પ્રજાની આવશ્યકતાઓ’ એટલી બધી વધી જાય છે કે તે સંતોષી જ ન શકાય, ત્યારે તે પ્રજાની સમ્મતા અને સંસ્કૃતિ મૂલપ્રાય થઈ જાય છે, આ પરિસ્થિતિ એ રીતે જાબી થાય. એક તો અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનોની મીઠક ઉત્પન્ન કરવાની તે પ્રજામાં શક્તિ જ ન હોય અથવા તો દરેક મોટા સામાન્યની પડતીના સમયમાં બને છે તેમ પ્રજાની અધોગતિ થઈ હોય. બીજા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં લૂંટ, મારદાડ કે તાબાની પ્રજા પાસેથી સીધી કે આડકતરી ચૂસમાંથી સત્તાધીશ પ્રજા પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે છે. અને આ રીતે લૂંટના માલનો ઉપભોગ કરવા જીવનનાં ધોરણ, કૃત્રિમ રીતે ઉંચાં કરવામાં આવે છે, એમાં કોઈ પણ જાતનું ઉત્પાદન કંઈ મિવાય માત્ર ઉપભોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે જાબી થયેલી સંસ્કૃતિ કોઈ સધર પાયા ઉપર રચાયેલી ન હોવાથી થોડા જ સમયમાં નિમૂળ થઈ જાય છે. લૂંટનો માલ વાપરવાથી લોકોનો વિકાસ થતો નથી, પણ ગણકે પ્રજા નિર્વીર્ય બને છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર જ્યાં સુધી પોતે કરેલાં ઉત્પાદન ઉપર નિર્ભર રહે ત્યાં સુધી જ તે સમૃદ્ધ રહી શકે. વળી ઉત્પાદન અને માંગ વચ્ચે સુમેળ જણાતો હોય તો જ રાષ્ટ્રની સમ્મતાની દૃષ્ટિએ પણ ઉન્નતિ થઈ શકે છે. હિન્દુસ્તાન, ચીન અને ઇજિપ્ત એ દેશોમાં કૃષિ સંસ્કૃતિના સમયમાં જ ત્યાંની સમ્મતા ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી હતી. પશ્ચિમમાં વિક્ટોરિયાના જમાનામાં ઉદ્યોગવાદે એક તાત્કાલિક સમ્મતા જાબી કરી ખરી, પણ તે પછી થોડા જ સમયમાં આવશ્યકતા કરતાં ઉત્પાદન ખૂબ વધી ગયું અને આજે આપણે જોઈએ છીએ તેમ દુનિયાને અશાંતિ અને

નિરાશામાં ધકેલી મૂકી આજે આપણે વસ્તુઓની જનનકારી અને વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ માટે, ભગે મગરે જાણીએ પણ એ કંઈ માગી સમ્યક્તા નથી, આજના ધાંધલિયા જીવનમાંથી સમ્યક્તા પેદા જ થઈ શકે એમ નથી. આજે આરામનો વખત જ મળતો નથી. આપણે આવશ્યકતા અને ઉત્પાદનનો કુદરતી ભેગ જ મેળે મેળવવો જોઈએ. તેમ નહિ થાય ત્યાં સુધી જગત હિસામય જ રહેવાનું. આજે તો આપણે બહુ અગત્યગત દશામાં છીએ અને આપણી સંસ્કૃતિ ગમે ત્યારે ભૂમાર્ધ જવાનો સંભવ રહે છે.

પ્રાદેશી મિલ્લ કરવાના કૃત્રિમ ઉપાયોને આપણે રોકવા જ જોઈએ એમ કહેવાથી સામાન્યવાદના મૂળમાં જ ધા-પડશે. દરેક રાષ્ટ્રે પોતાના ને જોગોને અનુકૂળ એવી સંસ્કૃતિ વિકસાવવી પડશે, અને 'પહાત' રાષ્ટ્રને 'સમ્ય' બનાવવા માટેની બહારની ડખલને તિલાંજલિ આપવી પડશે. ઉત્પાદનમાં ભોજના તત્ત્વ ઉપર અંકુશ મૂકવો પડશે તથા દુર્બળોને રક્ષણ મળે એ રીતે દરેક વ્યક્તિની ઉત્પાદનશક્તિ મર્યાદિત કરવી પડશે. પૂજવાદમાં બીજી બધી મણતરીઓ કરતાં જરૂરના ઉદ્દેશને છોટે દોર મૂકવામાં આવે છે. તાર્કાલિક કાયદાની દૃષ્ટિએ તથા થોડા જ માણસો પાસે બધો નફો એકઠો થાય એ રીતે ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. પરિણામે, આવશ્યકતાઓની કમી, મોજશોખની ચીજોનું અતિ ઉત્પાદન અને ધનની વિગમ વહે ચાણી જોવામાં આવે છે તથા યત્રોને ટકાવી રાખવા માટે સામાન્ય જનતાને હાડપિંજર બનાવી દેવામાં આવે છે. આમાંથી વર્ગાનુવૃત્તિ પેદા થવા પામી ને પૂજપતિઓ તથા શ્રમજીવીઓ વચ્ચે ઝગડા જિલા થવા લાગ્યા. એથી ઊલટું, સોવિયેટ રશિયાએ નફાના ઉદ્દેશને કાઢી નાખ્યો છે પણ વર્ગદ્રોહ પ્રતિષ્ઠા કરી મૂક્યો છે. પૂજવાદમાં ધન થોડા માણસોના હાથમાં એકત્રિત થાય છે, પણ કમ્યુનિઝમમાં તો એથીયે વધારે અનિષ્ટ તત્ત્વ એ છે કે એમાં પોતાની યોજનાનો અમલ કરવા માટે વધારે એકદમ્બુ સત્તાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કોઈ પણ સમ્યક્તાને ખીલવવી હોય તો, મમાજની દરેક જગતને પોતાની સૂઝ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ, ન્યારે કમ્યુનિઝમમાં એ છૂટનો સદંતર અભાવ જોવામાં આવે છે. આપણો ઉદ્દેશ એકધારા માણસો પેદા કરવાનો ન હોવો જોઈએ, પેણુ ગમે તેટલા દોષો અને જાણપોથી ભરેલા હોય તો પણ દરેકનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનો હોવો જોઈએ. કેમકે વ્યક્તિત્વને બોગે કે વર્ગદ્રોહ દ્વારા માણસને ગમે તેટલું પારિવં સુખ પ્રાપ્ત થાય તેની તેને કમી કિંમત નથી હોતી.

માંગ સિવાય માત્ર ઉત્પન્ન કરે જવાથી પરિસ્થિતિ બહુ વિપત્તિ યવં પામી છે. વધારાના માલ માટે બજારો ઊભાં કરવાં પડે છે. પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલી એવી ત્રીણ પ્રતિસ્પર્ધાં જોવામાં આવે છે. ગ્રાહકો મેળવવા માટે 'પછાત' 'રાષ્ટ્રોને' 'સભ્ય' બનાવવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે. પછાત રાષ્ટ્રોને સભ્ય બનાવીને બજારો કબજે કરવાની આતુરતાને લઈને બધા ઉદ્યોગવાદી રાષ્ટ્રો વચ્ચે ઈર્ષ્યા ઊભી થાય છે એટલું જ નહિ, પણ આક્રમિત રાષ્ટ્રો પણ પ્રતિકાર કરવા મથે છે જેને દગ્ગારી દેશો માટે આક્રમક દેશો પોતાના જથ્થાબધ ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં જ સમત્રાસ્ત્રથી સંબુલ બને છે આમ કેન્દ્રિત સ્વરૂપમાં જથ્થાબધ માત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ જ સર્વે અનિષ્ટોનું મૂળજી. આવી ધમાલમાં સાચી સભ્યતાને સ્થાન હોઈ શકે નહિ કેમકે લોકોનો બંધો પુરુષાર્થ જ હિંસા કે તેનો પ્રતિકાર કરવામાં રહે છે.

ભાગ ત્રીજો

ઉપાય

. ૭ .

ઉદ્યોગવાદ

જૂતકાળમાં કૃષિની સાથે માથે એને પૂરક થાય એવા ઘણા મદદગાર ધંધાઓ આપ્યા કરેલા હતા, અને ઘણા ધંધામાં તે કારીગરોને કૃષિકારો પાસેથી માત્ર અનોજ વગેરે મળતું. એમ પણ કંઈ શકાય કે ગામડાંમાં જે ઉદ્યોગો આસપાસ તે કૃષિકારોને ઉપયોગી થીએ જેવી કે ઝોતર ઇ. પૂરી પાડવા માટે જ આવતા.

મંમૃતિ આગળ વધતાં સોઝાની-રોઝાની જરૂરિયાનો વધવા લાગી. સોઝોનો માલ વધારે મારો ને મતમુતનો મામરા લાગ્યા સોઝાની એ બધી વધતી જતી જરૂરિયાતો કારીગરો પોતાની ઢબે સેકાઓથી પૂરી પાડતા આવ્યા હે. કારીગરોને માલ પેદા કરવા માટે ઝોતરો મિલાય થીજી મૂકી મૂકી જરૂર પડતી નહિ. અને એ ઝોતરો તે ઘણી તાર એ પોતે જ પચાવે જનારી લેતા. આદમ મેજવવાનો પ્રથમ મૂલ્યવાંચેક્ષા બન્યો ન હતો. વ્યક્તિગત નફો બહુ ઓછો મળતો દોવાથી ધનનો તોડ લગાએ રમરો થવા પામતો નહિ. આ જનના ઉદ્યોગ-ધંધાઓ ઘણા રહેવાથી અને દરેક વર્ષ પોતાના ઉદ્યોગને જ વજગી રહેતો દેતાથી કૃષિ પગ ભોળે પ્રમાણમાં ઓછો રહેતો.

હિન્દુસ્તાનની ઇતિહાસિકતા

પશ્ચિમમાં ઉદ્યોગવાદે ધર કરતાં આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. પશ્ચિમે હિન્દુસ્તાનને પોતાના ઉદ્યોગો ખીલવવાનું એક સાધન અને પોતાનો માલ વેચવાનું એક બજાર બનાવી મૂક્યું. ઉદારણ્ય, હિન્દુસ્તાનને ખરી જરૂર નહેરોની હોવા છતાં ઇંગ્લંડના કોખંડના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા તથા રાજડીમ દરિયો-હિન્દુ સામે રાખીને નહેરોને બદલે રેલવે દાખલ કરવામાં આવી. આ નીતિને પરિણામે અહીંના બધા મદદગાર ઉદ્યોગો પડી ભાગ્યા ને એ રીતે બેકાર બનેલા કારીગરો કૃષિનો ધધો કરવા લાગ્યા, જેથી જમીન પરનો બોળો વધી ગયો. એ બોળો ઓછો કરવો હોય તો ધણા મોકાને પાછા એવા ધંધાઓએ વળગાડવા પડશે. વળી મોકાનેની શિક્ષણ-પદ્ધતિના મોઢે-ગામડાંમાંથી બુદ્ધિશાળી વર્ગને મોકાને તરફ એવો જોશ દરેક ધંધામાં એવા વર્ગ તરફથી મળતી સુઝબુદ્ધિ, કસબના અને કળાનો અભાવ થયો, અને ગામડાં અંધારામાં રહીને જૂનીપુરાણી રીતે પોતાના ધંધા કરતાં રહ્યાં.

પૂજવાદની અમરને લઈને મોકા એમ માનતા થઈ ગયા છે કે વગુની બાળકુ કિંમત એ જ મહત્વની ચીજ છે. પૂજવાદનું ધ્યેય જ નફો હોવાથી જીવનમાં પૈસાની દૃષ્ટિએ થતી કિંમત ઉપર જ વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે. એથી ગિલડું, આપણા જૂના સંગઠનમાં વસ્તુઓની કિંમત જુદી જ દૃષ્ટિએ થતી. ધનપતિઓ અને રાજાઓ સાધુને પત્રે પડતા. વર્જોનો શુદ્ધ આહ્વાન ગણાતો, વાલિયો નહિ. શત્રિય પ્રભુ આહ્વાન તરફ પૂજ્યભાવે જોતો. મામાન્ય અનુભવની દૃષ્ટિએ લેઈએ તો પણ જીવનમાં પૈસાને જ સર્વત્રેય ધ્યાન મળે છે એમ નહિ. ઓઓની વાન મો. તેઓ જે ચીજો ખરીદે છે તે માત્ર સસ્તી લેઈને જ ખરીદે છે. તેની પાસે એક બારીક પણ નકરૂરીદાર મોંઘી રેસમી મોડી મુઝા હોય અને બીજી ભડી રમકડું

મનુષ્યને મધ્યમાં રાખીને જ વસ્તુઓના મૂલ્યની આંકણી કરતા, અને આને પણ એ ભાવનાને સતેજ કરવી સાવ શક્ય વસ્તુ છે.

આમશ્વનને પુનર્જીવિત કરવું હોય તો સૂક્ષ્મચિદ્રિ અને - કલ્પનાશક્તિવાળા ઉચ્ચ ક્રાંતિના ભાવનાશાળી લોકોએ ગામડાંમાં જેસવું જ પડશે. અને ગામડાંના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવો જ પડશે. તેમ કરવામાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોનો ઉપયોગ કરવો પડે તો તેમાં વાંધા જેવું કંઈ જ નથી. પણ તેમાં આજની આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિનો કાયાપલટો કરવો પડશે. માત્ર જ્યાં ત્યાં ચીંગડાં મારવામાં આવે તો તાત્કાલિક રાહત ભલે મળે પણ કાયમ ટકે એવો ઉપાય નો મનુષ્યના વિચાર અને આચારમાં થયેલા વિકાસને અનુલક્ષીને રચાયેલા નવા સંગઠન દ્વારા જ મળી શકે. પશ્ચિમની માફક મોટા જગ્યામાં ઉત્પાદન કરવાથી કરોડ દહાડો વળે એમ નથી. કેટલાક ઉઘીગોમાં એ પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરવા જતાં તેમાં અસફળતા મળી ચૂકી છે. વણાટસાળનું ઉદાહરણ લો. હાથસાળને બદલે પાવરસાળ દાખલ કરવામાં આવે તો આપણી મુશ્કેલીઓ ઓછી થવા કરતાં જિલટી અનેકગણી વધી જાય છે. આપણે માની લઈએ કે હાથસાળ કરતાં પાવરસાળ ચારગણું ઉત્પાદન કરે છે. વળી એમ પણ માની લો કે હાથસાળ પર વણનાર વણકર વરસમાં ૧૫૦ સાડીઓ વણે છે જે સામાન્ય રીતે લગ્નગાળામાં બધી વેચાઈ જાય છે. સાળની કિંમત લગભગ ૭૫ રૂપિયા ગણીએ અને સાડીની કિંમત સરેરાશ ૪ રૂપિયા ગણીએ તો વણકર લગભગ ૩૦૦૦ની મૂડીથી પોતાનો ધંધો ચલાવી શકે. હવે પાવરસાળ દાખલ થતાં જ વરસમાં ૬૦૦ સાડીઓ પેદા થવા માંડશે. પણ તે પ્રમાણમાં ગ્રાહકો એકએક ચારગણાં થવાનાં નથી, કેમકે વણકરોના દિતની ખાતર લોકો વર્ષમાં ચાર લગ્નગાળા રાખવાના નથી. પરિણામ એ આખું કે ગ્રાહકો લગભગ એટલા ને એટલા રહેવા છતાં તેને લગભગ રૂ. ૮૦૦ની સાળ અને રૂ. ૨૪૦૦ની મૂડી પોતાનો ધંધો ચલાવવા માટે રોકડી પડે છે. આમ રૂ. ૩૦૦૦ ને બદલે હવે તેને લગભગ રૂ. ૩૦૦૦૦ રોકડા પડે છે, અને તેમ છતાં લગ્નગાળો આવતા સુધી તેની બધી મૂડી રોકાયેલી રહેશે. આમાંથી પ્રતિરૂપધો અને ગમે તેમ કરીને માલ વેચવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે અને બને તેટલાં બજારો ઠગજો કરવામાં આવે છે. વળી સામાન્ય રીતે હાથસાળ પર વણનાર વણકર ખાસે પાવરસાળ વસાવવા જેટલી મૂડી પણ દોતી નથી. તેથી પાવરસાળ વસાવવા માટે કોં તો તે વાણિયાના

પંખમાં સંપડાય છે અથવા તો, વસાવીને થોડા સમયમાં વેચી દે છે. વળા
 ૥૥૬નું ઉત્પાદન ચારગણું, વધુ પશુ તેને પહોંચી વળવા વણકરની શક્તિ
 ચારગણી થોડી વધવાની હતી? પશ્ચિમની વ્યક્તિવાદી સંસ્કૃતિમાં લોકો
 આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે સમૂહો બાંધે છે, ન્યારે આપણી સંસ્કૃતિમાં તો
સામાજિક સંગઠન અને દુર્બળતાનું રક્ષણ કરવા માટે જ સમૂહો બાંધવામાં
 આવે છે. એટલે જ આપણે ઘણી વાર ભેદ એ છીએ કે પશ્ચિમના લોકોએ
 સહકારના ધોરણે ઉત્પાદન કરવાની જે પદ્ધતિઓ અપલ કરી છે તે આપણે
 ત્યાં કામ આપતી નથી, કેમકે અહીંના મનુષ્યસમાજ જ જુદો છે.

સાળના ઉદાહરણમાં આપણે ગણાવી તેવી સ્થિતિ ચાલુ રહેવા પામે
 તો ધીરે ધીરે પ્રથમ હાથસાળના વણકર ને પછીથી પાવરસાળવાળા
 વણકર બેકાર થશે ને તેમનો આખો ઉદ્યોગ પૂંછવાદીઓના હાથમાં
 જશે. પછી વણકરો માત્ર ચંત્રોનો માલ વાપરતા થઈ જશે અથવા તો
 કારખાનાંનાં મજૂરો બની જશે. આમ મોટાં મોટાં કારખાનાંની પદ્ધતિએ
 કામ કરવાથી પશ્ચિમમાં જે અનિષ્ટો ઊભાં થયાં છે ને તેમાંથી જે હિંસા
 અને યુદ્ધ શરી નીકળે છે તે બધાં જ અનિષ્ટો આપણે પણ નોતરીશું.

ઉત્પાદનની સાથે જ ધનની વહેંચણી

વળા પૂંછવાદી પદ્ધતિએ મોટાં મોટાં કારખાનાં દ્વારા ઉત્પાદન
 કરવાથી બેકારીના પ્રશ્નનો ઉકેલ આવ્યો નથી. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા
 જેવા કેટલાય જમાનાઓથી ઉદ્યોગવાદી બનેલા દેશોમાં પણ સખત
 બેકારીનો પ્રશ્ન ઊભો જ છે. અમેરિકામાં તો પરવશ થઈને, વિશાળ જમીન,
 મોટી મોટી નદીઓ ને જિંચા પવતાથી હારી જઈને માથુસને મોટાં
 મોટાં ચંત્રોનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. એ કુદરતી મુસીબતોને પહોંચી
 વળવા માટે તેને માથુસોને બદલે ચંત્રો ઊભાં કરવાં પડ્યાં. એટલે ત્યાં,
 ચંત્રોનો ઉપયોગ માત્ર મજૂરી બચાવવા પૂરતો હતો. પરંતુ આપણા
 દેશમાં, અને આપણા જેવા દરેક સુવ્યવસ્થિત દેશમાં તો મજૂરી એ જ
 ધનની વહેંચણી કરવાનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન છે. માથુસ પોતાના ધંધામાં
 મોટાં ચંત્રોનો નેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે
 બીજાઓને બોલે ચોતે વધારેપડતો શયદો ઉઠાવે છે, મજૂરીને ધન-
 વિભાજનના સાધન તરીકે આપણે માનતા હોઈએ તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં
 જે ભતનાં ઉત્પાદનનાં ચંત્રો પ્રચલિત થયાં છે તેનો આપણે સ્વીકાર
 કરી શકીએ નહિ. કેમકે એવાં ચંત્રો ધનને વહેંચવાને બદલે થોડા જ

પ્રમાણે જ થાય છે. કામ સિવાય ખીજી એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે માણસનું આત્મપરિચય કરાવે.

જે માણસ આખી જિંદગી ખીજના હુકમો ઉઠાવવાનું જ કામ કરી રહે છે તેનામાં જવાબદારીનું જ્ઞાન આવવું અશક્ય છે. સંપ્રયુક્તિ વિના વ્યક્તિત્વનો જ વિકાસ થવો અશક્ય છે તો પછી તેમાંથી સભ્યતા તો કેળવાય જ ક્યાંથી ? ઉત્પાદનની પદ્ધતિ જ જીવનનું એક અંગ બનવી જોઈએ અને તેમાંથી જ જીવન-જીવણ ચોગ્ય બનવું જોઈએ. કેન્દ્રિત ઉદ્યોગની પદ્ધતિમાં કામ કરવાથી માણસ આખો ચુસાઈ જાય છે. કામને તો આપણે આપણા બધી જિતરેલા નવજીવાનોને આગળ તાલીમ આપવાનું એક સાધન ગણવું જોઈએ. કામમાંથી જ ચારિત્ર્ય પણ ધડાવું જોઈએ તેમ જ કેળવણી પણ મળવી જોઈએ. આટલું સાધી શકાય તો પશ્ચિમના લોકોના જેટલી સુખસામગ્રીઓ આપણી પાસે નહિ હોય તો પણ આપણે સામાન્ય રીતે વધારે સુખી હઈશું અને આપણા લોકોનાં ચારિત્ર્ય અને યુદ્ધિ વધારે જિંદગી ચલેલાં હશે. વળી સામાન્ય પ્રજા આગળ વધવાથી સમાજના આગેવાનો પણ તેમાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહેશે.

પૈસાને જ મધ્યબિન્દુ ગણીને યોજના કરવામાં વ્યક્તિઓના વિકાસ રીતે સુખસામગ્રી ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે. વળી એ યોજનાનો અમલ કરાવવા માટે દિસાનો આશ્રય લેવો પડે છે. આમ આ પદ્ધતિ કૃત્રિમ હોવાથી કામગીરી ટકી શકે નહિ.

સત્તા જ્યારે એકઠી થાય અને છે ત્યારે માણસોની સંપ્રયુક્તિ કંઈત બને છે અને તેમનો વિકાસ અટકી પડે છે. આ પદ્ધતિના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે જ માણસો સુખસામગ્રી મેળવશે પણ સાથે સાથે ગુલામ પણ બનશે.

એક સામાન્ય સૂચના કરવીમાં આવે છે કે 'વડુ પદ્ધતિ'માં પણ કામના કલાક મર્યાદિત કરી કુરસદનો સમય આપવામાં આવે તો સભ્યતા કેળવવાની તકો મળી રહેશે. એમ ચલુ શક્ય છે ? અમેરિકાના મજૂરો દિવસના માત્ર બે કલાક કામ કરતા હિન્દુસ્તાનના મજૂરોના જીવનનું ધોરણ વધારી લઈને કુરસદનો ઉપયોગ સભ્યતા કેળવવામાં કરશે ખરા ? મોટે ભાગે તો તેઓ આજસમાં વખત ગમાવશે અને નીતિબ્રષ્ટ થઈ પડતીને

સંભવ ઓછો રહેશે. આવી અકેન્દ્રિત વ્યવસ્થામાં હિંસાનો ભય પણ ઓછામાં ઓછો જ દશે.

કામની મહત્તા

[આ પ્રકરણમાં કામને અંગે જીદાં-જીદાં પ્રકરણોમાં દર્શાવેલા છૂટા-છવાયા વિચારોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ કરવામાં વિચારોનું પુનરાવર્તન થાય તો તેનું કારણ એ વિષયની મહત્તા છે એમ સમજવું. કેમકે આપણે જે નવી જાતનું આર્થિક સંગઠન જીવું કરવા મથીએ છીએ તેનો પાયો જ કામનું ધોરણ છે.]

આપણો ઉદ્દેશ વધારેમાં વધારે માણુઓને કામ આપવાનો હોય તો તેથી શો અર્થ સરે છે એ પણ જોવું જોઈએ. ઘણાને કામ આપવામાં દયાભાવ રહેયો છે ? કામ એ શાપરૂપ છે કે આશીર્વાદરૂપ ? કામથી માણુઓને શો ફાયદો થાય છે ? કામ કરવાથી માણુઓનો વિકાસ થાય છે કે તે ધમાઈ જાય છે ? આ અને આવા મહત્વના પ્રશ્નોનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

તાંકોને પથ્થ અને ચોખ્ખો ખોરાક અને બીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પ્રામાણિકપણે પૂરી પાડવી એ એક ઉમદા કાર્ય છે, અને આજના ભેગભેગના જમાનામાં તો એ કાર્ય એક જાંચા પ્રકારની આમાનિક સેવા પણ ગણાય. ખેડારને કામ આપવું એ માનવજાતની સેવાનું જ કાર્ય છે. પણ આટલું કયે જીવન સાર્થક થયું ગણાય ખરું ? કેમકે વસ્તુઓ પૂરી પાડવી એ જ જો કામનો ઉદ્દેશ હોય તો પછી એક ટેકાજો જથ્થાબંધ માલ પેદા કરવામાં શો લાભો હોઈ શકે ? કામને ખાતુર કામ કરવામાં તો પૈનસને પ્રતિષ્ઠા આપેવા જેવું જાને છે. પૈનસનું તત્ત્વ ઓછું કરી નાખવું જોઈએ. જે કાંઈ માણુઓને માલ પૈનસ બનાવી મુકે છે તે તેમનો દિનમાધક નથી ત્યાં આપણે શું કન્ટ્રીએ છીએ ?

લૂંટણિયો પૂંછવાદ

ઇંગ્લન્ડના પૂંછવાદીઓના આક્ષેપાન બંગલાઓ, જોઈને ધણા લોકો માની લે છે કે ઉદ્યોગનાદથી ગરીબીનો નાશ કરી શકાશે. ઉદ્યોગનાદ મોટા પાયા પર ચલાવવા હાથ તો જળરદસ્ત-પૂંછ જોઈએ. થોડાંક ખાંડનાં કે સોખાંડનાં કારખાનાં બંધાં કરવાની પૂંછ કદાચ મળી રહે પણ તેથી આખા રાષ્ટ્રનું ઔદ્યોગીકરણ થયું ન કહી શકાય. ખિટનને તો લૂંટમાંથી એ બધી પૂંછ મળી રહી. આપણા દેશમાંથી જે ધન ત્યાં પહોંચ્યું તેના વિના ઇંગ્લન્ડનું ઔદ્યોગીકરણ અશક્ય જ હતું. લૂંટ વિના ઔદ્યોગીકરણ શક્ય જ નથી, કેમકે વ્યક્તિગત પ્રયત્નથી એક જિંદગીમાં એટલું ધન એકઠું થવું જ મુશ્કેલ છે. ખિટન હજી હિન્દુસ્તાનથી માતાને ધાવણ એક બાળક છે. બાળક હજીપુષ્ટ બન્યું છે તો તેનું કારણ માતાનું પૌષ્ટિક દૂધ છે. બાળકનું એ ધાવણ છોડાવી દેવામાં આવશે અને તેને પોતાના પગ પર બાજુ રહેવું પડશે ત્યારે તેની શી દશા થશે? બીજાં રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં રશિયા હજી બાળક ગણાય અને તેની પાસે જન્મ કરેલી પૂંછ એકઠી થવા પામી છે તેના તે કેટલોક વખત ઉપયોગ કરી શકશે. એ સિવાય આખા રાષ્ટ્રવ્યાપી ધોરણે ઔદ્યોગીકરણ નકયાંય રથપાયું નથી. લૂંટ અને હિંસા વિના તેમ કરવું અશક્ય પણ છે.

આમ પૂંછવાદ અને સામ્યવાદ એ બન્નેમાં હિંમત તથા એકઠથ્ય સત્તાને સ્થાન છે એટલું જ નહિ પણ તેની આવશ્યકતા પણ છે. ઉત્પાદન અને માંગનો સમન્વય કરવાની તેમની નિષ્ફળતા જોઈને જ આપણે એમ માનવું પડે છે કે ઉત્પાદન સામુહિક પાયા પર ન કરતાં વ્યક્તિગત ધોરણે કરવું જોઈએ. આ જાતની વ્યવસ્થાને લઈને અતિઉત્પાદનનો ઉકેલ આવી જશે. તેમાં સ્થાનિક આવશ્યકતાઓ પ્રમાણે જ ઉત્પાદન કરવું જોઈએ ને તે ઉપરાંતનો વધારાનો મલક દૂરના બજારોમાં મોકલવો જોઈએ.

આજની આર્થિક સંગઠનની પદ્ધતિ જોઈને આપણને જૂના જમાનાની સ્ટીમર યાદ આવે છે. એ સ્ટીમરોમાં કયાંક એક કાણુ પડ્યું તો આખી સ્ટીમર દૂબતી. જ્યારે આજે તો સ્ટીમરની રચના કરવામાં એવી રીતે વિભાજો પાડવામાં આવે છે કે, તેનો એક ભાગ ભાંગેતો તો પણ આખી સ્ટીમર ન દૂબે. એ જ રીતે જો અતિઉત્પાદન અને બજારોનો કબજો એકઠથ્ય ન રાખવામાં આવે તો આખી વ્યવસ્થા તૂટી પડવાનો

સંભવ ઓછો રહેશે. આવી અકેન્દ્રિત વ્યવસ્થામાં હિંસાનો ભય પેલું
ઓછામાં ઓછો જ હશે.

કામની મહત્તા

[આ પ્રકરણમાં કામને અંગે જુદાં જુદાં પ્રકરણોમાં દર્શાવેલા છટા-
છયાયા વિચારોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ કરવામાં વિચારોનું
પુનઃગવર્તન થાય તો તેનું કારણ એ વિષયની મહત્તા છે એમ સમજવું.
કેમકે આપણે જે નવી જાતનું આર્થિક સંગઠન ઊભું કરવા મથીએ છીએ
તેનો પાયો જ કામનું ધોરણ છે.]

આપણો ઉદ્દેશ વધારેમાં વધારે માણસોને કામ આપવાનો હોય
તો તેથી શો અર્થ સરે છે એ પણ જોવું જોઈએ. ધણીને કામ આપવામાં
દયાભાવ રહેયો છે ? કામ એ શાપરૂપ છે કે આશીર્વાદરૂપ ? કામથી
માણસને શો ફાયદો થાય છે ? કામ કરવાથી માણસનો વિકાસ થાય છે
કે તે ધમાઈ જાય છે ? આ અને આવા મહત્વના પ્રશ્નોનો આપણે
વિચાર કરવો જોઈએ.

લોકોને પૃથ્થ અને ઓખો ખોરાક અને બીજી જરૂરિયાતની
વસ્તુઓ પ્રામાણિકપણે પૂરી પાડવી એ એક ઉમદા કાર્ય છે, અને આજના
મેળમેળના જમાનામાં તો એ કાર્ય એક બેંચા પ્રકારની સામાજિક સેવા
પણ ગણાય. ખેડારને કામ આપવું એ માનવજાતની સેવાનું જ કાર્ય છે.
પણ આટલું ક્યે જીવન સાર્થક થયું ગણાય ખરું ? કેમકે વસ્તુઓ પૂરી
પાડવી એ જ જે કામનો ઉદ્દેશ હોય તો પછી એક ટેકાણે જથ્થાબધ
માલ પેદા કરવામાં ગો વાંધો હોઈ શકે ? કામને ખાતૂર કામ કરવામાં
તો વૈનરાને પ્રતિષ્ઠા આપવા જેવું બને છે. વૈતરાનું તત્ત્વ ઓછું કરી
નાખવું જોઈએ. જે કોઈ માણસોને માત્ર વૈતરાં બનાવી મકે છે તે તેમનો
હિનસાધક નથી ત્યારે આપણે શું ધન્યતાએ છીએ ?

કામ એ જ ધર્મ

પશુ અને માણસ વચ્ચે બેદ પાડનાર જે વસ્તુઓ છે તેમાંની ધર્મ
એક વસ્તુ છે. ધર્મનો અર્થ સામાન્ય રીતે લોકો વિધિપૂર્વક પૂજા સમજે
છે. માણસ સાચી રીતે ધાર્મિક હોય તો તેના દરેક કાર્યમાં તેના સર્જન

—હારની દિવ્યતા પ્રગટ થવી જોઈએ. પણ સામાન્ય રીતે ધર્મ મનુષ્યની જાગૃતાવસ્થાનો બહુ જ થોડો મમય રોકતો હોય એમ જોવામાં આવે છે. તેનો ઘણાખરો સમય કામમાં જ જાય છે. તેનો બધો વિચાર જ કાર્યને અંગે હોય છે અને કામ એ જ તેનું જીવન બની જાય છે. તેથી જ વિધિપૂર્વકની પૂજા કરતાં જીવનમાં કામનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. એટલે આપણે એમ કહી શકીએ કે ‘કામ એ ધર્મનું’ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. માણસને કામ આપવાની ના પાડવી એ તેને પૂર્ણ મનુષ્ય થવાની ના પાડવા બરાબર છે. અથવા બીજી રીતે, કહીએ, તો કામ આપવાની ના પાડવી અને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવી એ બન્ને મુદ્દામાં જ છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બેકાર લોકો સમાજમાં અરપૂસ્થાનું જ સ્થાન ભોગવે છે. બન્ને વસ્તુઓ માણસનું પતન કરે છે. બેકારી દૂર કરવી એટલે એક રીતે મંદિરનાં દ્વાર સર્વને માટે ખુલાં કરવા જેવું છે.

ગાંધીજીએ હરિજન યાત્રાની પૂર્ણાલુતિ ‘અખિલ ભારત આત્મોદ્યોગ સેંધ સ્થાપીને કરી એ યોગ્ય જ કયું છે.’ વિધિપૂર્વક પૂજા કરવાની દરેકને તક અપાવાથી શરૂઆત કરી દરેકને કામના રૂપમાં ધર્મનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરીને એમણે પૂરું કયું.

કેટલાકને આ વસ્તુ તરંગી લાગશે છતાં શાંતપણે વિચાર કરવામાં આવે તો જણાશે કે વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ વિધિપૂજા કરતાં કામ સામાજમાં વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સિદ્ધાંત તરીકે ધર્મપ્રેમ જતાવશે એ સહેલો છે પણ પોતાના ખોટાશીઓ સાથેના સંબંધમાં એ ધર્મપ્રેમનો અમલ કરવો મુશ્કેલ છે. પહેલી વસ્તુ એ ધર્મની સામાન્ય માન્યતા થઈ ન્યારે બીજી કામનું સાચું મહત્ત્વ થયું. કેમકે મનુષ્યરૂપી પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર તરફ આપણે પ્રેમ ને જતાવી શકીએ તો પછી અપ્રત્યક્ષ કાપનિક પરમેશ્વર તરફ શી રીતે જતાવી શકીશું ?

આ દૃષ્ટિએ ઉપર કહ્યું તેમ વિધિપૂજા કરતાં કામ વધારે મહત્ત્વનું છે. પણ કામ તરફ હમેશાં પવિત્રતાની લાવનાથી જોવામાં નથી આવતું.

કામનાં સ્વરૂપ

એરિસ્ટોટલની માન્યતા પ્રમાણે ગુલામી એ કુદરતી વસ્તુ ગણાતી. કામમાં માણસને પોતાનું એવન રેડવાનો અવકાશ ન મળે તો કામ એ

વૈતરું બની જાય છે અને તેમાંથી ગુલામી પેદા થાય છે. એ માન્યતાને કાણે ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિમાં કામ તરફ હીન દૃષ્ટિએ જોવામાં આવતું. જોયે અંશે માણસ કામથી કે સખત મહેનતથી મુક્ત થતો તેટલે અંશે તેનો સામાજિક જગતને વધી જતો. ગુલામોને 'તો વૈતરું કરવા માટે જ કુદરતે પેદા કર્યા છે એમ મનાતું. આ આદર્શોને લઈને ત્યાંની સંસ્કૃતિઓ પડી લાંબી. હજી પણ પશ્ચિમનાં આર્થિક સંઘર્ષોમાં કામ તરફ એ જ ભાવનાથી જોવામાં આવે છે.

આપણી દૈનિક પ્રવૃત્તિઓના આપણે ત્રણ ભાગ પાડી શકીએ.

- (૧) કાઈના હુકમને અનુસરીને થતું કામ.
- (૨) કામને ખાતર થતું કામ.
- (૩) પોતે પસંદ કરેલા ઉદ્દેશને ખાતર થતું કામ.

પહેલા પ્રકારનું કામ એ ગુલામી છે અને તેનાથી માણસો નિ સત્ત્વ બને છે. બીજા પ્રકારમાં શારીરિક વિકાસ કે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે જેવો કે રમતોમાં મળે છે, પણ મનુષ્યની સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો વિકાસ થાય એવું સાચું કામ તો ત્રીજા પ્રકારનું જ છે.

વૈતરું એ સારી વસ્તુ હોય તો તો ગુલામી ઉત્તમ ગણાવી જોઈએ. ત્યારે ગુલામીમાં ખૂરાઈ શી છે? ગુલામીથી સૂઝબુદ્ધિ મારી જાય છે ને તેથી વ્યક્તિત્વનો નાશ થાય છે. આમ માનસિક વિકાસનું બીજા નાશ પામે છે, અને માત્ર વૈતરું કરવાનું રહી જાય છે. એને યોગ્ય સ્થાને વૈતરું પણ ખરાબ નથી, પણ એકલું વૈતરું ખોળરૂપ છે. ખોરાક પચે એવી રીતે ખાવો હોય તો અમુક તત્ત્વમાલની સાથે ફેતરાં કે કૂચા જેવો માલ પણ લેવો જરૂરનો છે. તે જ રીતે ઉત્તમ કામ કરવું હોય તો હપ ટંકો તો વૈતરું જ કરવું જરૂરનું છે. પણ જેમ એકલા ફેતરાં ખાવાથી હોંજરી બગડી જાય તેમ સૂઝબુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરતાં એકલું વૈતરું કરવામાં આવે તો ઘરેક જાતની પ્રગતિ અટકી પડે અને સમાજનો નાશ થાય. ગુલામ તરીકે જે કામ કરવોમાં આવે છે તે ખરી જગ્યામાં માલ તૈયાર કરાવવાની પદ્ધતિને અનુમરીને આપણે આખી જનતાને માત્ર વૈતરું કરવાનું સોંપીશું તો આપણે માટે પણ વિનાશ નહીં છે. ગુલામીની પ્રથામાં કાઈ તિરસ્કૃત વસ્તુ હોય તો તેમાં આંતરિક પ્રેરણા કે

ઐત્થિક સહકાર ને બદલે બહારનાં દુકામા હાથવવા પડે છે તો આજે
જોયું કે એ પ્રથાને પરિણામે પડતી અને નાશ છે, અને તેથી તેમાં
માણુમોને પહોંચતું નુકસાન ધ્યાનમાં લેતાં એમ, કદી શકાય કે ગુલામી
એ મજૂરી કરાવવાનું અતિ ઉદાર સ્વરૂપ જ છે.

કામ અને સામાજિક દરજ્જો .

લ'રદાદનાં જમાનામાં, પ્રામાણિક કામને હલકું ગણવામાં આવતું.
જે માણસ ઓછામાં ઓછી મહેનતે વધારેમાં વધારે ફાયદો ઉઠાવે તે જ
માણસ હોશિયાર ગણાતો. આ દષ્ટિગ્નિન્દુને કારણે જ ચૂસણનીતિ ઊભી
થવા પામી. વધારે બુદ્ધિવાળા લોકોએ ઓછી બુદ્ધિવાળા અને ભોળા લોકો
પાસે કામ કરાવવા માંડ્યું. વળી એ જમાનામાં કામને ધન એટલું કરવાનું
સાધન ગણવામાં આવતું, અને પૈસાને, જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાના સાધન
તરીકે ન ગણતાં બીજા માણસો ઉપર મજબૂત મેળવવાના સાધન તરીકે
ગણવામાં આવતો. આવી મહત્વાકાંક્ષાવાળાઓના હાથમાં ધનનું એકલું ધવું
એ જોખમભરેલું છે કેમકે તેમાં દુર્બળોને ગુલામ બનવું પડે છે. હજમત
માટે વપરાતા લોખંડના પાનાનો ઉપયોગ શનુને મારવા માટે ખજર
તરીકે પણ કરી શકાય, તેમજ ફળ કાપવા માટે છરી તરીકે પણ કરી
શકાય, તે જ રીતે કામ એ માણસના હાથમાં એક લયાનક હથિયાર પણ
બની શકે છે અને વધારા સાધન પણ બની શકે છે. પશ્ચિમની ઉત્પાદનની
પદ્ધતિમાં એકદમ સત્તા ઊભી થવા પામે છે એ જ એનો સચોટ પુરાવો
છે કે કામની દિશા જ ઊલટી છે. એકદમ સત્તાનો ઉપયોગ લોકહિત
માટે કરવામાં આવે કે લોકોને રંજાડવો માટે પણ તેથી પરિસ્થિતિમાં
ઝાઝો ફરક પડી જતો નથી. કેમકે સાધન ખરાબ હોય તો સાધ્ય અગળ
હોવું જ જોઈએ. પૂંછવાદ અને સામ્યવાદ એ બંનેનો ઉદ્દેશ અથવા
બંનેનું પરિણામ એકદમ સત્તા છે. પૂંછવાદમાં સત્તા પૂંછવાળાઓ પાસે
એકઠી થાય છે, બ્યારે સામ્યવાદમાં રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર થોડા માણસોના
હાથમાં એકઠી થાય છે. આ સંજોગોમાં મજૂરો માત્ર કામ કરવાને જ
સરખેલો ગણાય છે, માણસ કામને ખાતર છે એમ મનાય છે. ને
પરિણામે ગુલામી જ આવે છે. મજૂર મહેનત કરે છે ને બીજાને કાક
તેની મહેનતનો ફાયદો ઉઠાવે છે. આવું કામ માણસને નિર્વાપ બનાવી
મુકે છે અને દિવસને અંતે માણસો લોથપોથ થઈ જાય છે. કહેવાતાં બધાં
ઉદ્યોગવાદી રાષ્ટ્રોમાં આજે કામનો આ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

મગૂર મૂક. પ્રાણીની માફક કામ કર્યે જ નય છે. તેની સુઝાવણી મારા નાખવામાં આવે છે અને તે માત્ર યંત્રનો એક હિસ્સો બની નય છે. સુઝાવણીનો ઉપયોગ કરવાની તક ન મળતાં કામમાં તેને કરોડ રસ ઊર્ણજતો નથી. તથા તેને જવાબદારીનું લાન થતું નથી. તે વિચાર કરવાનું જ માંડી વાળે છે અને જેમ જેમ તે એ પંજમાં વધારે સપડાતો નય છે તેમ તેમ તેને મારે છટકવું મુશ્કેલ બનતું નય છે.

કામનો બીજા સ્વરૂપ—કામને ખાતર કામ—ઉપર આપણે ઝાઝો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અમુક અંશે એવા કામની જરૂર પૂણુ છે. સુવ્યવસ્થિત જીવનમાં રમતને સ્થાન જરૂર છે, પણ જ્યારે રમત એ જ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બની નય ત્યારે તે સારા હોશિયાર માણસને પણ નકામો કરી મૂકે છે. મોચીન, ગ્રીમ અને રામનો નીચલી કાટિનો સમાજ એ શુભામૂક છે. તેથી પશુઓની માફક નામરોષ થઈ ગયો. ઉપલી કાટિનો દશામાં હોના તેથી પશુઓની માફક નામરોષ થઈ ગયો. ઉપલી કાટિનો સમાજ રમત અને એશઆરામ પાછળ ગાંડો થયો ને પરિણામે શારીરિક દૃષ્ટિએ સુખી થવા છતાં જેવો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દાણ એ તો નાશ જ પામ્યો.

કામ અને સકૃષ્ટતા

જેઠા પ્રકારના કામમાં જ આપણે પૂર્ણ મનુષ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જોઈએ છીએ. મોટા મોટા આદર્શો વિષેના નિષ્કર્ષોથી માણસનું ચારિત્ર્ય નથી ધડાતું પણ દૈનિક જીવનના નાના નાના પ્રયત્નોનો તેણે દૈનિક રીતે ઉકેલ આપ્યો છે તે પરથી ધડાય છે. માણસની જાગૃતાવરણનો મોટો ભાગ કામમાં પરોવાયેલો રહે છે અને કામને અંગેના તથા સંબંધમાં આવતાં માણસો માથે જોના થતા પ્રશ્નો જ આપણું જીવન ધડે છે. તેથી આપણે વિચાર કરતા થઈ જતું જોઈએ અને જોઈએ કે આપણું કામ આપણને કેવા માણસ બનાવે છે. જગતના ઇતિહાસનું આપણે બરોબર વિશ્લેષણ કરીશું તો જણાશે કે લોકોના આર્થિક જીવનને અનુવક્ષીને જ તેમની સંસ્કૃતિઓ પેદા થઈ છે. ધર્મે આદર્શો ભરે જતાં હોય પણ એ આદર્શોનો અમલ તો કામરૂપી પ્રયોગશાળામાં જ થયો છે. જેટલો રાષ્ટ્રના સ્વતંત્ર તથા વિકાસમાં વિધિપૂર્ણ કે મંદિરપૂર્ણ કરતાં કામ અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જ્યાં કામની આ પ્રજ્ઞા શક્તિ તરફ મમાનના આગેવાનો દેરલું ધ્યાન આપે છે ? જોગ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવે તો કામથી માણસમાં

ધર્મ, ખંત, મુજબુદ્ધિ, સર્જકતા અને મૌલિકતા આવે છે ને તેથી કરીને આત્મવિશ્વાસ, ન્યાયબદ્ધરીતું ભાન, ચોકસાઈ અને સ્ત્રી-વદમાં ગતિગતની શક્તિ. પેદા થાય છે. ખરેખર કામ એ જીવનની શાળા છે.

પૂજવાદ અને સામ્યવાદ બન્નેમાં, અને મોટા જગ્યા પર ઉત્પાદન કરતા કાર્ખ પણ વાદમાં મજૂરો પોતાના હોયનો જ ઉપયોગ કરે છે, તેમનાં હૃદય કે મગજ ભાગ્યે જ કંઈ કરતાં હોય છે. આવાં સર્જકોમાં કામ સિવ પત્ની, વસ્તુઓમાંથી સંબધતા કેળવવાની હોય છે. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં આ રીત તદ્દન કૃત્રિમ લાગે છે કેમકે તેમાં લોકોને સ્વાભાવિક સાધન—કામ દ્વારા સંબધતા કેળવવા દેવામાં આવતી નથી. આ બૂલ સુધ રહી હોય અને કામને જ સંબધતા કેળવવાનું સાધન બનાવવું હોય. અથવા બીજી રીત કહીએ તો કામ દ્વારા માણસનું શુદ્ધિ, ચારિત્ર્ય અને કળા એ ત્રણે દૃષ્ટિએ વ્યક્તિત્વ ખીલવવું હોય તો એક વાત તો રપષ્ટ છે કે કામની યોગના અને અમલ-કાર્ખ મધ્યવર્તી-તંત્રનો આદેશ પ્રમાણે ન થતાં અકેન્દ્રિત સ્વરૂપમાં થતાં જોઈએ.

કામની પોતાને યોગ્ય સ્થાને પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાના કાર્યમાં વસ્તુઓનાં એટાં મૂલ્યો સીખવતી ખોટી કેળવણીને પરિણામે લોકોમાં જે ગલટા વિચારોએ ધર ધાવું છે તેમને ફેરફારની ખોટી મુશ્કેલી નડવાની છે. અખિલ ભારત પ્રામોદ્યોગ સંઘ જે કામને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં યોગ્ય સ્થાન અપાવવા માગે છે તેને ધણી મુશ્કેલીઓની સામે કામ કરવાનું છે. તેને માત્ર આજની વિચારપ્રણાલી બદલાવાની છે એટલું જુનું નહિ.—અને એ કામ પણ એક દિવસનું તો નથી જ—પણ તેને કામની નવી પદ્ધતિઓ પણ પૂરી પાડવાની છે. પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામાં જે જાતનું વલણ અંખિત્યાર કરવામાં આવે તેવી જ શોધો નીકળવાની. ઉપર કહ્યું તેમ, છેલ્લાં બેએક સદીઓમાં યંત્રો એવી રીતે જોલાં કરવામાં આવ્યાં છે કે જેથી એકદમ સત્તા જામે, ઉત્પાદન કરવામાં સહાયશ્રૂત થતાં આવાં યંત્રોનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને ધીરે ધીરે એવાં આજરો શોધો કાઢવાં જોઈએ જેથી પૈતરાનું તત્ત્વ પણ જોઈ શકાય અને એકદમ સત્તા પણ ન જામે.

એથી પણ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય તો કામ વિષેનાં હાલના ખ્યાલો બદલવાનું રહેશે. લોકોના મનમાં દસાવવું પડશે કે કામનો ઉદ્દેશ કામ કરનારને મુખી કરવાનો હોવો જોઈએ.

કુદરતી રીતે કામ કરવામાં આવે તો કહેવાતા કુરસદના મંમયની બાંએ જ જરૂર રહે. કુરસદનો સમય મેળવી તેનો ઉપયોગ કરવા કગતાં પોષક મંત્રોગોમાં કામ કરવામાં પોતાનો સમય ગાળવાનું લોકો વધારે પસંદ કરશે. કુરસદનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે જિંવી જાતની શિરતની જરૂર છે. સાચા 'કામથી નીપજતાં કેટલાંક કીમતી કોમોમાંનું' શિરત એ એક છે. રોજનું કામ કરતાં કરતાં-જ માણુમને પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવાની તક મળતી હોય તો પછી કુરસદની ખામ આવસ્થાકતા રહેતી નથી. અસગત કામ કરવાથી થાક તો લાગશે જ, પણ એ થાક પર્યકર હોય છે અને એને હિતારવાં મટે જિંદગી અને આરામ પૂરતાં છે.

મનુષ્યતત્ત્વ ઉપર ભાર ન મૂકતાં વસ્તુઓ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે તે જ કામને કામનું સાચું મહત્ત્વ જૂલી જવામાં આવે છે. કેટલીક શિક્ષણ-મંથામાં વિદ્યાર્થીઓ ઓળંગે વડે મુશ્કેલી કામ શાખતાં લોકો તે બગાડે છે પણ તેથી તેમનાં શરીર અને બુદ્ધિ ખીંચે છે. એથી જણાવે તેમની પામે પંચ-માગદત પાટિયાં વહેરાવવાનું કામ કેવામાં આવે તથા મોટાં મોટાં વંચો દ્વારા મુંદર ફર્નિચર જનાવકાવવામાં આવે તો એમ કામની શકાય કે મુખ્ય દેવુ માત્ર ઉત્પન્ન કરવાનો છે, નહિ કે વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવાનો. મુંદર કામગામવાળું ફર્નિચર વધારે મહત્ત્વનું છે કે વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ ?

તરફ દુર્લભ કેરવામાં આવે છે. તેથી ગરીબ માણસની આવરણનાઓ અધૂરી રહી જાય છે અને શ્રીમતોની મોજશોખની વસ્તુઓનો અનિરૂક ચર્ચ જાય છે.

અખિય ભારત પ્રામોદ્યોગ સંઘના કાર્યકર્મના મૂળમાં એ આશય રહેલો છે કે ઉત્પાદનનો ઉદ્દેશ ધન કે સત્તા મેળવવાનો ન રહેતાં કામ કરનારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનો હોવો જોઈએ. અને એટલા જ માટે ગંધ હાલ પોતાની જમીન ગફિલ ખેતરો, કપડાં, મકાન જેવી જોગની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને અંગેના ઉચોગે પાછળ ખર્ચી રહ્યો છે. આ જ વસ્તુ અખિય ભારત ચરખા સંઘના આવલંબનના કાર્યકર્મમાં પણ જોઈ શકાય છે, જેમાં દરેક કોતનારે પોતાનાં કપડાં પોતે કાંતેલા સુતરનાં જ બનાવવાં જોઈએ એવો આમલે રાખવામાં આવ્યો છે.

આપને જો માત્ર સાત પ્રવાદની માથે ચાલવાનું હોય અને આજની પ્રજાની પ્રમાણે માત્ર ઉત્પાદન કરવાનો હોય તથા ઉત્પાદકને અનુકૂળ આવે એવા રિવાજો જો સાચાઓ અને કોલેજોમાં શીખવવામાં આવે છે તેવા ધબ્બી જનતા અજ્ઞાનની માથે ચલાવું ન દોત તો આપણે જદ જદ પરિજ્ઞાને બનાવી શકીએ. પણ પ્રામોદ્યોગ સંઘે તો અતિ જમીન્ય કામ ઉપાડ્યું છે. એને તો પ્રમાણના આર્થિક અને સાંક્રુનિક પાયાઓ નહીં મીને પડીને આખું મામાજિક મંજાન ફરીથી રચવાનો પ્રયામ આરંભ્યો છે. અને એ પ્રયામ જોદસો જરૂર છે તેટલો જ સમય પણ નાગરો અને અખંડ વિગં તથા ખંત પણ રાખવામાં પડશે.

વસ્તુવિનિમય

સંસ્કૃતિ આગળ તથા શ્રમવિભાગ અનિવાર્ય થઈ પડે છે, છતાં એને પણ હદ હોય છે અને એ હદ વટાવવામાં આવે તો તેમાંથી પડતી અને અવ્યવસ્થા નીપજે છે. ગણાના રાગનો વિશેષ રૂઝડક આખા શરીરનું અધારણુ ધ્યાનમાં લીધા વિના માત્ર ગણાનો જ ઉપયોગ કરી કરે તો તે નિષ્ફળ નીવડવાનો. તે જ પ્રમાણે કામ કરનારનું વ્યક્તિત્વ ધ્યાનમાં લીધા સિવાય શ્રમવિભાગને આપણે અંતિમ હદ સુધી લઈ જઈ શકીએ નહિ. એવા મર્યાદિત શ્રમવિભાગમાં પણ વસ્તુવિનિમયની જરૂર પડે છે. એવા વિનિમયથી બન્ને પક્ષને પરસ્પર ફાયદો થાય, તો જ તે પર્યવસર ગણાય, અને દરેક વેપારનો એ જ મૂળ પાયો છે.

વિનિમય સાધ્ય તરીકે

વિનિમયનું સૌથી સરળ સ્વરૂપ વસ્તુ લઈને વસ્તુ આપવી એ છે. ઉત્પાદક-ઉપભોક્તા અને ઉપભોક્તા-ઉત્પાદક પરસ્પર જે વ્યવહાર કરે તે વિનિમય કહેવાય. વેપારનો વિસ્તાર થતાં વિનિમયને સરળ બનાવવા માટે કોઈ સાધનની જરૂર બની થાય છે. એ રીતે સિદ્ધાંતનાથે કે કીમતી ધાતુનું ચલણ શરૂ થયું ને તેમાંથી આજનું પૈસાશાસ્ત્ર પેદા થવા પામ્યું. આજે તો વિનિમય નકારું એક સાધન થઈ પડ્યું છે. આજના પૈસાશાસ્ત્રે સાધનને સાધ્ય બનાવી મૂક્યું છે. ધાતુના સિદ્ધાંત પોતે કીમતી હોવા ઉપરાંત સાચવી રાખી શકાય એવા હોય છે. જ્યારે બીજી વપરાશની વસ્તુઓ લાંબો વખત સાચવી શકાય નહિ એટલા જ માટે જેની પાસે સિદ્ધાંતનાથે છે તે સોદો કરવામાં ફાવી જાય છે, અને વસ્તુઓ વેચનારને ગેરલાભ થાય છે. પૈસાની માલકીમાંથી ધનવાનો નફો પણ ઉપજાવી કાઢે છે. એ રીતે ધન એકઠું કરવાની પ્રેરણા મળતાં વસ્તુઓની વપરાશ ને તેથી પૈસાનું ગતિચલણ ઓછું થવા પામે છે.

લાંબા વખતથી વસ્તુઓના ભાવ ગગડી ગયા હોવાથી કરજદારનો બોલો વધતો જાય છે ને લેણુદાર તાબો થતો જાય છે. આમ ધનની યતી વિવિધ વહેંચણીમાં વધારો થવા કરે છે.

ઉત્પાદન અને માંગ વચ્ચે મેળાવો, અભાવ

આ મૌલિક ખામીઓ ઉપરાંત કેન્દ્રિત પદ્ધતિના ઉત્પાદનના વચગાળા રોકાણ બારે થતું હોવાથી પૈસાની ગતિ અટકી જાય છે. પંચારના રૂપમાં વહેંચવામાં આવેલો પૈસો સોંકોને આવશ્યક ખરીદશક્તિ આપવા પૂરતો નથી નીવડતો, કેમકે મોટો ભાગનો પૈસો તો કારખાનાંમાં જ રોકાઈ રહે છે, તે મજૂરોને પ્રમાણમાં થોડો જ વહેંચવામાં આવે છે. જગતની આજની આર્થિક પડતીનું આ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. સોંકોનું આર્થિક જીવન નહીંતા પ્રવાહની માફક જોશભેર ચાલે તેમ કરવું હોય તો ઉત્પાદક થયેલી ચીજો સોંકો વાપરી શકે એવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સોંકોમાં ખરીદશક્તિ એટલે કે પૈસો વહેંચીને જ એ કરી શકાય, નહિ કે પૈસાને એક જગ્યાએ રોકી રાખીને. આજે તો દુનિયા સરોવર તકનારે ઊભી હોવા છતાં સુવર્ણના પ્યાસો પામે નહિ હોવાથી તરસે વધતી જાય છે. પૂંજવાદી જમાનામાં આપણને સુવર્ણના પ્યાસા વિના પાણી વેચાતો પ્રયત્ન ન કરવાનું ગીખવવામાં આવ્યું છે અને આપણે પણ એને યોગ્ય માની બેઠા છીએ.

‘આજની’ પદ્ધતિમાં તો જે વધારે પૈસા આપે તેની જ જરૂરિયાતો પૂરી પડે છે. એટલે કે સુવર્ણના પ્યાસાવાળાને પાણી મળે છે, નહિ કે પાણીની જોડે સાચી જરૂર છે અને પાણી વિના જેનું મળું સુકાઈ જાય છે એવાને.

‘રોજી અંકુશિત’ કરવી

એટલું પૂરતું ન હોય તેમ, બેન્કો દ્વારા નાણાં ખીરવાની જે સગવડો ઊભી કરવામાં આવી છે તેનો લાભ માત્ર ઉત્પાદકોને મળે છે ને એ રીતે પણ ગ્રાહકોને તો મરો જ છે. પૈસાસાચની ચતુર ચોળનાથી પૈમાના ઇન્જિનિયરો ધનપતિઓ બની જાતનાં કામો ઉપર ચોલાનો કાજ જમાવે છે, અને પછી થોડું થોડું કામ મજૂરોને આપે છે. આજે તો વધારે ને વધારે ઉદ્યોગો પૈસાવાળાના કાજમાં જતા જાય છે. મોટાં મોટાં કારખાનાંમાં મૂડી વધારે રોકાય છે અને જેની પામે એવાં કારખાનાં દોષ તે સોંકોને કામ આપવા ઉપર ચોલાનો કાજ જમાવે છે.

પૈમાસાચને વધીને ખરીદશક્તિ એક માણસ પામેથી બીજા પામે જત જતા પસાગ થઈ શકે છે. વચી કિન્દુસ્તાનના જેવી કેન્દ્રિત સરકારો તો મદદે પાછળ દબેલાં વધારે પૈસો ખર્ચવા લગતીય છે. એમની આવક માગણીમાંથી થાય છે અને તેઓ ખરચે છે મદદેસને. તે ઉપરાંત સરકાર

વસ્તુઓના લાભે ઉપર અંકુશ રાખ્યા સિવાય ચલણી નાણાને મર્યાદિત કરે છે આ બધી કરતૂતોથી ગરીબ માણસ વધારે ગરીબ બને છે અને તવગર સાણસ વધારે તવંગર.

ગ્રામવાસીઓ પર થતી અસર

આપણે દેશ ગામડાંને બનેલો છે તેથી આવી નાણાપદ્ધતિની અસર આપણા ખેડૂતો ઉપર કેવી થાય છે તે જોવું જોઈએ. ન્યારે ગ્રામવાસીઓ ગામમાં જ પરસ્પર વસ્તુનિનિમય કરે છે ત્યારે ધન બધું ગામમાં જ સચવાઈ રહે છે. એક ગામડું બીજા પડોશના ગામડા સાથે વિનિમય કરે તો પણ ધનનું કંઈ નુકસાન થતું નથી. પરંતુ ન્યારે ગ્રામવાસીઓને જે કદી મળતી ન હોય કે જેની જરૂર પણ ન હોય એવી સેવાઓને બદલે પોતાની ખરીદશક્તિ એટલે કે પૈસા હંમેશા બહાર મોકળા કરવો પડે તો તેઓ સતત ગરીબ થયા કરે છે. દેશની ધારામહાઓમાં ખેડૂતોનો અવાજ કોઈ સાબળતું નથી સરકાર તેમની પામેથી જે મહેસૂલ લે છે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેના ઉપર તેનો કશો કાબૂ નથી. એ જ રીતે એ ન્યારે પરદેશી વસ્તુઓ ખરીદે છે ત્યારે એમને બદલે મળવાની કદી ખાતરી નથી. તેમના રમતામાં કાણે કાણે મુસીબતો ઊભી જ છે અને તેથી તે જામી ગયેલા લોકોના પંજામાં સંડાય છે. ખેડૂતો નિયમ તરીકે દેવાદાર હોય છે. અને તેથી માલના લાભ ગગડી જતાં નાણાપદ્ધતિને લઈને તેમનો દેવાનો બોલો વધી જાય છે. આમ આપણા ખેડૂતો ચારે તરફથી ગૂચવાયા છે તેમાં વળી પૈસાને લોભે બળરુ માલ ઉત્પન્ન કરવામાં તો તેઓ પોતાની પાસે કંઈ મૂકી નહિ હોવાથી દવાલોના પંજામાં વધારે દસાયા. છેવટે તેમની પરિસ્થિતિ પૂંજવાદીઓનાં કારખાનાને ઠાઓ માલ પૂરે પાડનાર ગુલામોના જેવી થઈને રહે છે ભાવ મેળવવાના લોભમાં તેઓ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી બેસે છે, કમકે ખોરાક અને પોતાના સ્થાનિક ઉદ્યોગની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે તેઓ વેચવા માટે બળરુ માલ પેદા કરતા થઈ જાય છે. કેટલોક સમય પહેલાં અખનારોમાં એવા મમાચાર પ્રગટ થયા હતા કે સંયુક્ત પ્રાંતમાં ખાંડના કારખાનાંના માલિકોએ ખેડૂતોની શેરડી પીલવાની ના પાડી એટલે તેમની લગભગ ૨૭ લાખ રૂપિયાની શેરડી બગડી જવા પામી.

વળી ખેડૂતો જે ઉત્પાદન કરે છે તે બહુ અનિશ્ચિત હોય છે છતાં તેમને મહેસૂલ નાણાંમાં ભરવાનું હોવાથી અમુક નિશ્ચિત ગ્રામ ભરી દેવી

પડે છે. એટલે નાણાંને બદલે સરકારને અનાજ, સેવાનું સ્વીકારે તો ખેડૂતોને અને ખેતીના ગ્રામવાસીઓને અનેક દષ્ટિએ લાભ થાય. હાલ તો ખેડૂતો આકર્ષક બજારુ વસ્તુઓના પ્રયોજનમાં પડી તે ખરીદવામાં પોતાની પાસે થોડોધણો પૈસો હોય તે પણ ગુમાવી દે છે. સરતો પરદેશી માલ ખરીદીને તેઓ પોતાની જ બેકારી અને પડતી વહોરી લે છે. ન્યાયી પૈસો પાછો આવવાનો સંભવ ન હોય એવાં દૂરનાં બજારોનો સામાન ખરીદવામાં હવટે ખરીદનાર જ ગરીબ અને બેકાર બને છે. તેથી પૈસો પાછો મળે તેમ ન થાય ત્યાં સુધી સ્થાનિક માલ જ વાપરવો જોઈએ. ન્યાં સુધી ગાડીભાડામાં પક્ષપાત, જકાત, નાણાં પર અંકુશ ઇત્યાદિ આડખીલીઓ ઊભી છે ત્યાં સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોની વાત કરવી જ બેદુદી છે. એ વાત તો અસાધ્ય અને હેસાવવા પૂરતી જ છે. એટલે જ આપણે એતલું જોઈએ અને સ્થાનિક સિવાય બીજો કશો માલ ખરીદવો જોઈએ નહિ.

સાચાં મૂલ્ય અને ઉદ્દેશો

દરેક વસ્તુની કિંમત હવટે તો લોકોની ઉત્પાદનશક્તિ ઉપર નિર્ભર છે. એ કિંમતની ખરી કસોટી તો સમાજમાં તેની કેટલી આવંસ્કયકતા છે તે જ હોવી જોઈએ. આજે તો આપણને પૈસાની દષ્ટિએ જ વસ્તુઓનું મૂલ્ય આંકવાની કૃત્રિમણી આપવામાં આવે છે, જે માનવ મૂલ્યોને વિસારે પાડવામાં આવે છે. મજૂરને, ઉત્પન્નકર્તા તરીકે નહિ પણ એકાદ વસ્તુની માફક તેની મહેનત, વેચાતી કીધી હોય તેમ પૈસા આપવામાં આવે છે. તથા જે ઓછામાં ઓછી મહેનત કરે પણ વધારેમાં વધારે પૈસાદાર હોય તેનો જ સામાજિક દરજ્જો મોટો ગણાય છે. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં તો સમાજની સેવા કરનારનો જ દરજ્જો જોયો ગણાવો જોઈએ. પણ આમ ખોટી રીતે અપાતા મહત્વને કારણે લોકોની પૈસા એકઠો કરવાની મહત્વાકાંક્ષાને ઉત્તેજન મળે છે, અને એ રીતે પૈસાનો ઇન્તરો એકદમ યતો જતતાનું સ્વાતંત્ર્ય હણાઈ જાય છે. અલગક ધર્મ એકઠું યતો તેને રોકવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારો ઊભાં કરવાં પડે છે ને તેમાંથી મુદ્દાદારી નીકળે છે. પૂંજીવાદના જમાનામાં આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે ધીરધાર ચલાવી શરૂઆત થઈ છે. એ સ્થિતિ આજ રહેશે ત્યાં સુધી સુન્દરશાંતિની આશા રાખવી મિથ્યા છે. ન્યાં સુધી સમાજ પૈસાદાર તરફ માનની નજર

જુએ છે ત્યાં સુધી લોકોની ખરીદશક્તિ વધવાની નથી ને તેથી કેટલીક વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં અતિરેક થવાનો ને આર્થિક પડતી ચાલુ જ રહેવાની.

પૈસા અને શુદ્ધ

પૈસાપ્રધાન અર્થશક્તિમાં સામાજિક મૂલ્યોને જૂલી જઈ વધારેમાં વધારે નફો મળે એવી જ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. એટલે જ આપણે આજે જગતના ઉત્તમ ભેજાઓને લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના ઉપાયો શોધવાને બદલે એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રને ગુલામ કેવી રીતે બનાવી શકે તેને માટે નવાં નવાં સહારસાધનો જોળવામાં રોકાયેલાં જોઈએ છીએ. જેલ, બોમ્બ અને એવા જ બીજાં સહારસાધનોની બાબતમાં આજે ભારે શોધખોળો થઈ રહી છે. નાણાં-મૂલ્યનો ઉપયોગ બીજાને ચૂસવામાં થઈ રહ્યો છે. લોકોની આવસ્થાકતાઓને ન ગણીકારતાં પૈસાનો ફાયદો થાય તે જ રીતે માલ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં પણ મોજશોર્ષની વસ્તુઓના ઉત્પાદને આવસ્થક વસ્તુઓની અછત કરી મૂકી અને ધણીને બેકાર બનાવી મૂક્યા. પરદેશ સાથેના વેપારને સખમતાની એક નિશાની અને ગમે તે ભોગે ટંકાવી રાખવા યોગ્ય વસ્તુ ગણાવવામાં આવે છે. આ બધી લૂટને અસરકારક કરવા માટે સુવર્ણના પોઠિયાને દેવતરીકે ગણાવવામાં આવ્યો. રાષ્ટ્રો વચ્ચે વિનિમયનો દર બીજા કોઈ ગણતરીએ ન થતાં તે તે રાષ્ટ્રના ચલણી નોણાંની આંતરિક ખરીદશક્તિને અનુસરીને જ નક્કી થવો જોઈએ. સુવર્ણના ધોરણનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી આ વસ્તુ નિશંકપણે સાબિત થઈ ચૂકી છે.

માર

ત્યારે આપણે કયા અનુમાન પર આવીએ છીએ? આપણે જોયું કે સુવર્ણની માયામાં હસાયા તો આપણા રમતામાં ધણાં અનિદ્રો અને આડખીલીએ ઊભી જ છે. સાચવી જ શકાય એવી વપરાશની રહેતે અને વિનિમયનાં સાધનનો આપણે સમન્વય કરવો જોઈએ, જેથી ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકો, બન્નેનું હિત સચવાય અને વસ્તુઓની વપરાશ વધે. વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરી રાખના કરતાં તેમની વપરાશ વધે તો ધનની વહેંચણી વધારે મમાન કરી શકાય. તેમ કરવા માટે મૂલ્યોના આપણા અપાલને વ્યક્તિગત નફાને બદલે માનવપ્રગતિની દૃષ્ટિએ ફેળવવો પડશે.

આપણાં જાનરોની મર્યાદા બાંધવી પડશે અને દૂરના જાનરોમાંથી ખરીદવાનું ત્યજવું પડશે.

વિનિમયના મૂળ ઉદ્દેશને જરૂર લાવવા માટે આપણે આપણી નાણાં-પદ્ધતિ સુધરી જાયા ત્યાં સુધી રાહ જોવા કરવાની જરૂર નથી. વિનિમયના પાયાનો સિદ્ધાન્ત તો એ છે કે વચ્ચે દલાસો ઓછામાં ઓછા રહે અને ઉત્પાદક તથા ગ્રાહકનો બુને તેટલો સીધો સંબંધ રહે. પૈસાશાસ્ત્રે એથી જીલકું એ, બન્નેની વચ્ચે વધારે દલાસો જોવા ક્યાં. સ્થાનિક ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીને આપણે દલાસોની સાંકળ ધણી ઓછી કરી શકીએ છીએ. વિનિમયનું ક્ષેત્ર જેમ નાનું તેમ તેના મૂળ ઉદ્દેશની વધારે નજીક રહી શકાય અને બધો નફો ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકોને જ મળે એવી ખાતરી કરી શકાય. આમ જો આપણો વ્યવહાર અમુક મર્યાદિત સ્થાનિક ક્ષેત્રમાં કરીશું તો પૈસાનો ઉપયોગ કરવાનું જાણતાં લગભગ આપણે વસ્તુવિનિમયના ધોરણને અનુસરતા હોઈશું.

ઉત્પાદનને અતિ આયોજિત કરી મૂકવામાં વ્યક્તિઓના જોગે થોડા ઉચ્ચ વર્ગના લોકોને કાયદો મળે છે. આજે કાયદો તો માલની વહેંચણી યોગ્ય કરવાનો છે, કેમકે મર્યાદા દરમિયાન આપણે જોયું કે ઉત્પાદન તો પોતાનું સંભાળી લે છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વનંત હોય તો જ દરેક રાષ્ટ્રને સમાન દરજ્જે હોઈ શકે. 'અસમાનતામાંથી સુદ્ધ પેદા થાય છે. પ્રચારકો જેને આંતર-રાષ્ટ્રીયતા કહે છે તે સાચી રીતે તો જળવાન રાષ્ટ્રોનું સાર્વભૌમત્વ જ છે. એવા સાર્વભૌમત્વ માટે જ યુરોપનાં બધાં રાષ્ટ્રો મથી રહ્યાં છે. યુરોપના દરેક રાષ્ટ્રને સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર થવું છે એટલે જ સુદ્ધ અટ્ટની તકમાર તૈયારીઓ માલતી આપણે જોઈએ છીએ. આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે ચત્તી ધીરધાર બંધ ન થાય અને દરેક રાષ્ટ્ર પોતાની જરૂરિયાતો પોતે જ પેદા ન કરી શકે ત્યાં સુધી જગતમાં શાંતિ સ્થપાવાની નથી. નાણાંના વ્યવહારે આપણને બહુ જાંડા પાણીમાં ઉતારી મૂક્યા છે અને જાનરો પરનો આપણો કાબૂ મૂંઝવી લીધો છે. એટલે વસ્તુવિનિમયનું ધોરણ સ્વીકારીને આપણે આવી ગેરવ્યવસ્થાને અટકાવવી જોઈએ.

જીવન માટેની કેળવણી

હેલા પૃથક્કરણમાં આપણે એ અનુમાન પર આવીએ છીએ કે સંઘના પ્રશ્નો. કેળવણીમાંથી જ. ઉદ્ભવે છે. સામાજિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જીવનને નિહાળવાનું તોફાને શીખવવાથી જ આપણે આપણી મુશ્કેલીઓનો નિકાલ લાવી શકીશું. જીવનના તમામ વિભાગોમાં પ્રવેશ કરાવનારી શુદ્ધચી કેળવણી છે.

કેળવણીનો અર્થ

કેળવણીનો આપણે શો અર્થ કરીએ છીએ? બાળક પાંચ વર્ષની વયે જે જાતનું શાળાચલન શરૂ કરે છે અને યૌવનતા ઉભરે પ્રવેશતાં માન્યાપના ગત્ય પ્રમાણે પૂરી કરે છે તે શું કેળવણી? શું સાહિત્યિક એ જ કેળવણી? કે માત્ર ધંધાદારી અગર તો ઉપયોગવાદી એ જ કેળવણી? કેળવણી એ તે માધન છે કે માધ્ય? કેળવણીના આપણા ખ્યાલ ઉપર આપણે જે વિચારવાનું છે તેનો આધાર રહે છે. જે કેળવણી આપણને જીવનને યોગ્ય બનાવવા માટે હોય, આપણને અડિયાના નાગરિક, વધારે સારા પતિ અને વધારે ઉમદા પિતા બનાવવા માટે હોય તો તે પારણા-માંથી માંડી મરણ્યાદ સુધીની એક મેતન પ્રક્રિયા થઈ પડવી જોઈએ. જીવનનાં બદલાતાં દરેકો—પરિવર્તનોની મામે ઓછામાં ઓછા આઘાત સાથે પ્રમાણ ધરાવતી આપણામાં તાકાત હોવી જોઈએ. પણ એને બદલે કેળવણી આપણને જીવનની માન ફેરલીક સુધિએ જ શીખવવામાં પરિણમ્યા થતી હોય તો બીજી જાતના મંત્રોગો, ક્રિયા થતાં આપણે તરૂન મંત્રાર્થ જવાના. મગજમાં આંકડા અને દકીકોનો સંભવને બદલે જીવનની દૃષ્ટિ આપણને આપે તે જ કેળવણી. કેટલું કેળવણીની પદ્ધતિ માણ્ય એનું તરવગાન હોતું જોઈએ અને એનો હેતુ સક્રિયતા અંદર રહેલા મર્યાદા તરવને વ્યક્ત કરવાનો હોવો જોઈએ. આથી જ કેળવણી આપણી એ મળ્યાં જોખમોવાનું અને બહુ જવાબદારીનું કાન-છે. યોગ્ય નેયારી અને નિચાર વગર કેળવણીની કેટલીય જોખમના અપરે પરવારી આગળ ધકેલી શકીએ નહિ.

કમજાએ વાંચવાનું પાંચત્રીયની ૩૩ મંજુર પદ્ધતિને ધણી કેળવણી તરીકે કોઈ એમાનવામાં આવે છે. અંધી વડાએ ૩૪

કથું હોય શકે નહિ. વાચનંયેષન એ સંસ્કારપ્રાપ્તિનાં સાધનો છે ખરાં, પણ તે જ માત્ર સાધનો છે અને બીજાં નથી એમ તો કંઈ છે જ નહિ, તેમ તે સૌથી વધુ ઉપયોગી સાધનો છે એમ પણ નથી.

સહેતુક કેળવણી

—ચલુખરા દેશોમાં અસારે કેળવણીની પાછળ ખાસ દેતુ કે મ્યેય હોય છે. મડીવાદી મુલકોમાં ઉદ્યોગવીરો, કેળવણીને બાવી વ્યવસ્થાપકો અને કાર્પકરોની સંશોધનશ્રમિ માને છે. ન્યારે સુમાજવાદી દેશોમાં વસ્તુતુ ઉત્પાદન વધારવા માટે કેળવણીને નેતરવામાં આવે છે. લશ્કરી પ્રજાઓમાં કેળવણીને સંકુચિત દેશભક્તિ પેદા કરવાના સાધન તરીકે લેખવામાં આવે છે.

સામાજ્યવાદને પહેલે તબક્કે

આપણા દેશ જેવી નોકરશાહી ન્યાં પ્રવર્તે છે ત્યાં કેળવણી કારકુનો પૂરાં પાડનારી થઈ પડે છે. આ જ ઉદેશથી મેકાલેએ આપણા દેશ માટેની કેળવણીની પદ્ધતિના પ્રથમ સિદ્ધાંત નક્કી કર્યા હતા. સારથી આપણી તમામ વિદ્યાર્થીઓ એ સિદ્ધાંત ઉપર રચાઈ છે. આ પદ્ધતિએ આપણુ કેવું નજીબદ વાળુ છે એ આપણે બારે ખેદ સાથે હવે સ્મરણએ છીએ. અધ્યાપકો, અમલદારો, વકીલો, ન્યાયાધીશો અને પ્રાંતોના હંગામી હાકોમાં સુધ્ધાં કારકુનને છાજતી માનસિક તાલીમમાંથી ઊંઘા થયેલા આપણે જોઈએ છીએ. જિયા હોદ્દાઓમાં પણ કારકુની માનસ જ આપણને એમેર નજરે પડે છે. એ જિયા હોદ્દે ચડેલાઓને હુકમો ઉઠાવવા અને આજ્ઞાનો અમલ કરવાનો રહે છે, આને જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં, કારકુની મનોદશાવાળા માણસોથી આપણો દેશ ખદબદી રહ્યો છે. આપણે આપણો કારભાર ચલાવવા માટે લાયક નથી એ વિધાનમાં ઈણુ તથ્ય છે. આપણી (સરકારી) વિદ્યાર્થીઓમાં અપાતા શિક્ષણનો આપણે જેટલો લાભ લીધો તેટલા આપણે આપણુ રાજ્ય કરવા નાલાયક નીવડ્યા છીએ. જેને આત્મનિકૃષ્ટતાની લાવના અને પોતાની શક્તિઓનો ગેરવિશ્વાસ—આત્મઅશ્રદ્ધા કહેવાય છે તે આપણામાના શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાં પણ પેદા કરવાનાં કારખાનાં રૂપ એ વિદ્યાર્થીઓનીવડી છે. કારકુનો મોતે પોતાનું-રાજ્ય ભોગવી શકે નહિ. તેઓ તો બાપરા બીજાઓનાં હુકમો પર નિર્ભર રહે. ગધીઓ અને તિવડો એ કારકુની મનોદશાના પીંજરાં માટે સ્વાભાવિક રીતે અતિ અતિ મહાન હોઈ એ બંધનો-છેદી બેદીને બહાર

નીકળ્યા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની પહેલી ભૂમિકામાં સુવ્યવસ્થિત અને શિસ્તબદ્ધ શાસનપ્રણાલી ચલાવવા માટે પહેલી જરૂર અંગ્રેજી ગ્રાણુનારા કારકુનો જ પેદા કરવાની જે હોય. સામ્રાજ્યવાદની હવે બીજી ભૂમિકાનો સમય આવી લાગ્યો છે. સુરચાલિત સરકાર માટે દેશનાં કુદરતી સાધનોનો ખૂબ લાભ લઈ લેવો એ ગ્રીચુ પગથું હોય. એ માટે કારકુની અનોદશાવાળા માણસો હવે ખૂબમાં આવે તેમ નથી. કચેરીઓમાં, થોડાક કામમાં આવે તે સિવાયના બધા માણસો કારખાનાં કે કોઠામાં (વર્કશોપમાં) શારીરિક શક્તિઓ દૂઠવાઈ ગઈ હોવાથી કામમાં આવી શકતા નથી. ને આવા માણસોને વિલાયતથી આયાત કરવાનું બની શકે તેમ નથી. આથી આવા મુકાદ્દમો, ફીટરો, યાંત્રિકો સ્થાનિક જ પેદા કરવા બહેતર છે. આત્માર સુધી આપેલી અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણી એ માટે નકામી નીવડતાં સરકારને કેરવણીની પદ્ધતિ બદલવાની જરૂર પડી. એમ કરવા પહેલાં કેરવણીના નિબળાતો મારફત તપાસ કરાવવી જોઈએ. એ કામ એબટ અને પ્રો'ફેસરનાં જ પદે કયું છે.

તંત્ર સંચાલકો—એનેજનો મોટી સંખ્યામાં પૂરો પાડવાની નથી, પણ વધારે તાલીમ પામેલા મુકદ્દમોની છે (પાન ૬૩). તેઓનું સંપર્ક લક્ષ્ય દેશના સાધનોનો વધારે સચોટ લાભ ઉઠાવવા તરફ રોકાયેલું છે, નહિ કે વ્યક્તિની તાલીમ તરફ. મોટા માણસના—ઉદ્યોગપતિના ધંધામાં સરળતા કરી આપવાનું જ તેઓ વિચારી રહ્યા છે. તેઓ દૃઢતાથી જણાવે છે કે જુદી જુદી કક્ષાના કામદારો કે જેના ઉપર વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગને ફાયદાકારક રીતે ચંદ્રાવવાનું અવકાશ છે તેમને ફળવચા માટે વિસ્તૃત પાયા પદ્ધતિસર સગવડો આપવાથી શરૂઆત કરવી જ ખરો રસ્તો છે તેમ છતાં તેઓ આશા સેવે છે કે એ વિસ્તાર એટલો ઝડપી તો નહિ જ થાય કે જેથી એ વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગના વિસ્તારથી આગળ વધી જાય. (પાન ૪૨) આમજનતાના કલ્યાણની એમને પડી હોય એવું તો ક્યાંય દેખાતું નથી. એમની બલામણ્યનું ધંધાદારી શિક્ષણ તો મોટા ઉદ્યોગની હાજરો સાથે શરૂ થાય છે. અને પૂરું પણ થાય છે. આ અહેવાલ સૂચવે છે તે પ્રમાણે તો આવા શિક્ષણ સાથે સરકારને ઠસી લેવાદેવો ન હોવી જોઈએ. વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ પોતે પોતાનું ફેડી લે તેટલા સમર્થ હોવા જોઈએ અને તે ચલાવવા માટે જોઈતા માણસોની તાલીમને પણ તેઓ જ જાતે પહોંચી વળવા જોઈએ. જાહેર પૈસા જેમની પાછળ ખર્ચાય છે એવી તથામસમિતિઓ તો કામદારોની મોટામાં મોટી સંખ્યાની ફળવણીનાં સાધનો અને માર્ગો સૂચવે એવી તેમની પાસેથી હરકોઈ આશા રાખી શકે. છતાં ખેતીવાડીનાં શાહી પંચ (૧૬૨૮) નાનીચે પ્રમાણે ટાંક્યા અત સાથે પોતે મળતા થાય છે એટલું જણાવીને આમ પ્રેરણના હિતને આ અહેવાલમાં ઉગ્રવી દેવામાં આવ્યું છે : “ખેડૂતના સવાલોનો મુખ્ય નિકાલ તો ખેતીને કસદાર અને વિવિધતાવાળા કર્મોમાં આવી જાય છે.” આમ ઉદ્યોગોની સ્થાપનાથી આમ પ્રેરણા રચેતિ સુધારવાની શક્યતાઓ નામગાન થાય એમ અહેવાલ જણાવે છે. આથી એ અહેવાલ મેકેલેની મતનોંધની સ્વાભાવિક પ્રતિપત્તિરૂપ અને એમાંથી જ નિષ્પન્ન થયેલો જણાય છે.

આમ પદ્ધતિ

આપણા પોતાના દેશમાં જૂલકાળમાં જે ફળવણીની પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવતી હતી તે જનની પ્રયોગબુધિ રૂપ હતી. શિષ્ય ગુરુને પગલ કરતો અને એ ગુરુની નજર તબે રોજિંદું જીવન જીવતો તથા ગુરુની ભાવનાને પોતાની કરતો. માત્ર આધ્યાત્મિક શિક્ષણની દિશામાં જ નહિ

પણ જીવનની તમામ દિશામાં એ એ પ્રમાણે કરતો. પિતા જેમ પોતાની પૈતૃક કન્યાને ધધાદારીની દૃષ્ટિથી જોતો નથી તેમ ગુરુ પણ શિક્ષણને ધધા તરીકે જોતો નહોતો. ગુરુ પોતે પોતાનું જીવન જીવતો અને એના મૌન આચારમાંથી જીવન તરફની એની જે દૃષ્ટિ વ્યક્ત થતી તે તેનો સિદ્ધ પોતાના ગર્ભ પ્રમાણે પ્રકટ થતો. ધનુએ જ્યારે પોતાના શિષ્યો પાસે ક્યાં ત્યારે ' મને અનુસરો ' એટલો સુખ ન કાઢ્યો હતો, નહિ કે તેને વાચીને જોખવા પુત્રનેની કોઈ વાત કરી આપી હતી તેઓને માન ગુરુદેવને પગથે આપવાનું હતું એ ન આપણી શિક્ષણપ્રણાલી હતી.

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ

પશ્ચિમની વિચારમંડળી પ્રમાણે તો શિક્ષણને એક ધધા તરીકે જ પ્રતિષ્ઠિત વેપાર તરીકે ચેખવામાં આવે. હિન્દીમાં આજે દાવણી એ છૂટક વેપારીનો ધધો થઈ ચડ્યો છે. નાની હાટડી ચનાચનારો શાણુઓ જેમ નહેા કોરી ખાય તેમ જ કહેવાતા અધ્યાપક અને શિક્ષકો પોતાની આજીવિકા મેળવી રહ્યા છે છૂટક માનવો વેપારી થોડાનધ વેપારીને ત્યાંથી મોલ ખરીદી વર્ગકોને નજો લઈને વેચે છે તેમ અર્થ શાસ્ત્રનો હિન્દી અધ્યાપક પોતાનો જ્ઞાન ગ્રંથી માનવો જ્યો માર્શલ, પિગો કે સગ્રહારી અહેવાલોમાંથી ઉઠાવી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વેચે છે એથી વેપારીને જેમ પોતાના ધરાક કે માલ ઉપર પ્રેમ નથી હોતો તેમ એ અધ્યાપકો અને શિક્ષકોને પણ વિદ્યાર્થી કે વિદ્ય પગ પ્રેમ નથી હોતો. માત્ર પગાર કે નહેા જ એમને આકર્ષનારી શક્તિ છે આપણે એમના જીવનની ઢાળતો પૂરતો જ પુરસ્કાર આપવાનું દેશીએ તો કટલા એમના ધધાને વળગી રહેવાના ? જૂની પદ્ધતિમાં તો દરેક ગામડું પોતાની શાળા માટે જમીનો કાઢી આપતું અને એથી શિક્ષકની ઢાળતો પૂરી પડતી. આજે તો ખાતાપીતા વેપારીને મોટા સહેરામાં પોતાના વેપારમાં જેટલા મોટા નફા જોઈએ છીએ તેટલા મોટા નફા આજના લાડૂની કેળવણી-કારોને પોતાના ધધામાં જોઈએ છે ટૂંકમાં, દરેક દેશને માત્ર વૈસ્વવૃત્તિ નજરે પડે છે, જે આપણા દેશમાં ખરી કેળવણીના આદર્શોથી વિપરીત છે.

શિક્ષણમુદારનો કતિહાસ

દેશવણીના સુધારકને આ વિષયમાં જણાયો તો છે પણ હજી એનો ઉપાય શોધી શક્યા નથી. ૫૬ વર્ષ પહેલાં અત્યામદ જ જે શાળા

પાઠશાળાગતમાત્રા વિદ્યાર્થીઓને નીકળી આવવાની હાકલ કરી ત્યાં એ મંચાઓમાં અપાતી ફેગવણી પ્રેક્ષી વ્યર્થ હતી એનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એ વખતની ચાલુ પદ્ધતિની જગ્યાએ નવું મુલ્યવવાનું આપણી પાસે ઝાડું ન હતું તોપણ મરકારી વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યપાતી ફેગવણી નહિ આવણી કરતાં બદલત હતી એટલું તો લાગ્યું જ હતું. વિદેશી મંકારના ઉપયોગ માટે કાઠકની દાંયામાં આપણા યુવાનોને ડગાતા અટકાવવા માટે ગાળો પાઠશાળામાંથી તેમને નિમુક્ત ગણવા એ જ એક જોખમો લાગ હતો.

આ પહેલું પગલું ભર્યા પછી ફેટલાક પ્રકારની ફેગવણી આવવાના પ્રયાસ થયા. વિવિધ ગાંધીય વિદ્યાર્થીકો હતીમાં આવી. મરકારી વિદ્યાર્થીઓ અને આ નવીન મંચાઓના મુખ્ય બેદ તો જ્ઞાનપ્રદાનના વાહનની પમંદગીનો હતો. ત્યાં અગ્રેજીને પ્રાધાન્ય હતું તેને પદ્મપટ્ટ કરીને પ્રાંતીય ભાષાઓ પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપિત કરી ગઈ. એ ઉપરાંત અભ્યાસક્રમમાં પણ થોડો ફેરફાર થયો. દરમિયાન પ્રજાની પ્રકૃતિને પૂરેપૂરી બધબેમતી શિક્ષણ-પ્રણાલિકા વિચારી કાઢવામાં ફેગવણીકારો ભેગાં છગી ગયા હતા. એને પરિણામે ઉદ્યોગ કે હાથદબંગના કેપમાં શરીરશ્રમ દાખલ થયો. કમશ અરથો વખત ધંધાદારી શિક્ષણ પાછળ અને આરો સારકારિક વિષયોના શિક્ષણ પાછળ અપાવા લાગ્યો. બેએક વર્ષ અગાઉ સુધી આ પ્રમાણે આપ્યું. આ શિક્ષણપદ્ધતિએ વધારે વ્યક્તિત્વવાળા માણસો ઉપજાવ્યા પણ તેઓ આદર્શ ગ્રામજનો ન થઈ શક્યા. આ સમયે ધણુંખરું શહેરોમાં હતી અને તેથી એમાં ભલુનારા ગ્રામજીવનના લાભથી વચિત રહી જતા હતા. અણુવિકસિત યુવાનો માટે શહેરી જીવનનાં પ્રયોજનોનો સામનો કરવો એ કપરું કામ હતું. નવી વિદ્યાર્થીકોમાંથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓ દેશની હાજતોની પંખિાપામાં વિચારતા થયા, પણ તેઓ કેટલુંક 'પ્રચારકાર્ય' અને યંગડન કરવા ઉપરાંત ઝાડું રચનાત્મક કામ કરી શક્યા નહિ. ગામડાંમાં તો તેઓ ઉડત પખી જેવા નીવડતા—તેઓ આસન વાળી ત્યાં બેસી શકતા નહિ. ગામડાંમાં એમની અમર મારી તો ચલી પણ કાયમી નીવડતી નહિ.

અગિય લાગત ગ્રામોદ્યોગ મંદ્ર સ્થપાતાં તાતીમ પામેલા ગ્રામ-ગેવડાની જરૂરિયાત જણાઈ. વિદ્યાર્થીની જે પદ્ધતિ અજમાવવામાં આવી હતી તે જગ આવી નહિ. તેથી જ ગામડાંમાં જ જીવન યુવનવા તત્વ અને ગ્રામજનોમાં બેગી જઈ તેઓમાં પોતાનો જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવી ગ્રામ-

લોભને મુખ અને પ્રેતસાહન આવે તેવા માણસો તૈયાર કરવાની જરૂર જણાઈ. શહેરી જીવન તરફ વલણ ધરાવનારને ગામડાંમાં મોકલવામાં કંઈ અર્થ નહોતો. જીમને પોતાના ઉપદેશથી દોરે તેના સાચી દબના પ્રામજનોની અભારે તો જરૂર હતી. અમારા વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંનું સામાન્ય જીવન જોયે તેવા આદર્શ-પ્રામજનો અને એ ખાસ જરૂરનું હતું. સામાન્ય પ્રામવાસી જેમ સ્વપરિચય વડે ઉદ્યોગમાંથી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીઓએ પણ એકાદ ઉદ્યોગમાંથી પોતાનો રે ટપો મેળવી લેવો જોઈએ. આ ઉદ્દેશથી વિદ્યાર્થીને એકાદ ઉદ્યોગ શીખી લઈને સ્વાતંત્ર્ય પામવાની તક મળે એ રીતે અમારા વિદ્યાલયનું પુનર્વિધાન કરવામાં આવ્યું. એક ઉદ્યોગને મધ્યગિન્દુ બનાવીને વિદ્યાર્થીઓને બીજા પણ વિષયો શીખવવામાં આવે છે, આમાં આદમીને જિંદગી માટે સુયોગ્ય બનાવવાનો પુરજો સિદ્ધાંત જ ધણે અંશે મળાયેલો છે. આ પ્રયોગનાં પરિણામ તપાસવાનો વખત થયો નથી કેમકે હજી તો એ થોડા મહિના થયા જ અમલમાં આવ્યો છે. હરેક શખમ પોતાની આમખામ સારી યા નરખી અમર ફેલાવે જ છે. એટલે હવે આખો તાલીમ પામેલા છુવાનોને ગામડાંમાં ગોઠવીને મારી અમર ફેલાવી શકીએ તો ગામડાંનો પ્રશ્ન મળે અંશે ગ્રંથસ્તી જશે.

સાચાં, મૂલ્યો

૧. જીવનના ધોરણ વિષયક

કમખાજે આપણી (મરકારી) વિદ્યાર્થીઓમાં સૈયાર થઈ નીકળતા. પુવાનો વિદેશીઓએ સ્થાપેલાં જીવનનાં ધોરણોની પાંદગિયા નકલ કરનારા નીવડે છે. સાચી રીતે કે ખોટી રીતે પ્રામજનતા આ નકલખાજે તરફ માર્ગદર્શન માટે નજર માંડે છે અને એનાં પરિણામ દુઃખદ આવે છે. દૂર દૂરનાં ગામડાંઓમાં પણ આ ખોટું મૂલ્યાંકનનું ધોરણ થર કરતું જાય છે. ગામડિયો પણ પોતાના મર્મજીવરવટ યદને પોતાનો આટો અને આવરદા ગુમાવી શહેરી લોકોનો નકલ કરતા તરફગિયાં માર્યા કરે છે, અને એ રીતે કરજના કાનમાં ગોડા ને ગોડા ખંચનો જાય છે. આજાન કરેલી દાપડીય ખરીદવાની પેલડાને પશ્ચિમને ગામડાંમાં ને કંઈ સેન્ટ્રાલ છે તે પણ નિર્મળ થાય છે. જેમ જેમ વધારે ને વધારે વિદેશી વસ્તુઓ ખરીદવાની જાય છે તેમ તેમ આપણી પોતાની નેકારી વધતી જાય છે અને અપાતલ

ગરીબીનાં મૂળ જોડા જતાં જાય છે. ગ્રામજીવનના તમામ પાસાઓને આપણી કેળવણીએ સ્પર્શવાનું છે. ગ્રામજનનું જીવન કેવી રીતે દાવકું અને સુધડ જતી શકે એનો પ્રત્યક્ષ પાઠ આપણે એમને પૂરે પાડવાનો છે. મૂલ્યોનાં નવાં ધોરણો મૂલવવાનાં છે અને એમને વિક્રમાવી એમનાં જીવનમાં અક્ષિત કરવાનાં છે. એ ધોરણો ગ્રામજનતાને ક'યાણુ માર્ગે લઈ જાય તેવાં જ હોવાં જોઈએ.

૨. સામાજિક

આપણો વ્યવહાર કુદરતી માર્ગથી એટલો દૂર જઈ પડ્યો છે કે આપણુ પેતાનું જીવન જ આપણને મારી નાખે છે. પડછાયાને પકડવા જતાં આપણે વસ્તુને ખોઈ ખેસીએ છીએ. થોડા વખત પહેલાં મંમૃત વિદ્યાનું એક ધામ જોવા હું ગયો હતો. પશુ સાચી મંમૃતિથી તેઓ કેટલા વેગળા ધસડાઈ ગયા હતા તે જોઈને તો મને ભારે ખેદ થયો. બ્રાહ્મણની અમુક જ શાખા ને અમુક મંત્રો-શીખવતી એ પાઠશાળામાં બાપડા હરિજનને પ્રવેશદ્વાર ન હતી એ કહેવાની ભાજ્યે જ. જરૂર હોય. શુ આનું નામ મંમૃતિ? જ્યારે આપણે 'બ્રિટિશ લોકો પાસેથી 'કેળવણી' લઈ રહ્યા છીએ ત્યારે હિન્દમાં માયા બ્રાહ્મણો છે એમ શી રીતે કહી શકાય? જ્યારે આપણે પરદેશી રાજ્યમત્તા નીચે છીએ ત્યારે દેશમાં માયા લાવિયો છે એમ કેમ કહી શકાય? જ્યારે દેશ બ્રિટિશ ચૂમણીનીતિનો ભોગ થઈ પડ્યો છે ત્યારે આપણે ત્યાં માયા વેચ્યો છે એમ કેમ કહી શકાય? જો કોઈ બ્રાહ્મણ હોય, ક્ષત્રિય હોય કે વૈશ્ય હોય તો માત્ર અચેજ છે. દુનિયાના અગ્રમૂલ્ય જતી - ગયેલા આપણામાંના કેટલાક આપણા આ અધ પાતને સમયે પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવવાનો ઢોંગ કરે છે અને દૂર દૂરના ખૂણે જ્ઞાનની મશામ લઈ જવાને બદલે પોતાનો દીવો દાંકળીમાં છુપાવીને ફરે એ ખરેખર ખેદજનક નથી? આપણા કેશના આમ અસ્પૃશ્ય રહેતા બ્રાહ્મણોનો આ ગર્વ અને હિદ્દતાર્ક કરતાં બીજું કયું વધારે હૃદય-વિદારક હોઈ શકે? એકવાને પચવું ગયું શકાય તો જ પ્રાચીન વિદ્યાને રદરદતી એને સંસ્કૃતિ ઠંડી શકાય. જેન ગાય ધામ ખાય છે અને દૂધ આપે છે તેમ આપણે પ્રાચીન વિદ્યા લણીએ અને આજના પ્રશ્નોના સહવામના સ્વીને એ જ્ઞાન દ્વારા વર્તમાન મમાજનાં અનિષ્ટોને દટ્ટ રૂપમાં પચટાવી શકીએ તો જ આપણે માચી સંસ્કૃતિ મેળવી કહી શકાય. પ્રસ્તુત પ્રશ્નોનો મંચર્ગ ટાળીને આપણે સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહિ. પુતકા-

લખમાં એવી માહિતી મળવાનો મંલવ છે પણ સંસ્કૃતિ મૂળવી શક્ય નથી. સંસ્કૃતિ વિદ્યાની એ સંસ્થા માનવીઓને કરતા ગ્રંથો કે ચર્ચતા માહિતી-દોષો બનાવી શકે છે પણ જ્યાં સુધી એ જગતથી અંતર રહે છે ત્યાં સુધી તે સંસ્કૃતિ બદલી શકશે નહિ. આવી સંસ્થાઓ વાંદા જેવી તરોપ-છવી હોય છે અને તે અમાર્ગ જવી જોઈએ. આ સંસ્થાઓ આપણી કેળવણીની પદ્ધતિમાં રોગનાં જંતુ ઉત્પન્ન કરનાર મધ્યોદય હોય છે. સાચી કેળવણી તો ઘોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાતિ કે ધર્મભેદ વિનાની હોય. માનવબંધનોથી તે સદાકાળ પર રહે છે. તમામ માનવજાતનું ઔરવ આપણે પિંછાનીએ નહિ ત્યાં સુધી કહેવાતા એ જનોઈના પવિત્ર તાગડા વતી આપણે મૃત્યુ અને અવનતિના પાર્ગમાં બંધાયેલા જ રહીશું. આપણે એ બંધનો અંજોરી કાઢવાં જોઈએ. પોતે બ્રાહ્મણ છે એમ માની ઘોઈ મગરૂખી ધરાવતું હોય તો તે જણી-સે કે હિન્દને આવા કૃત્રિમ ભેદોને લીધે જ દુનિયા આગળ નીચી મૂડીએ બેઠા રહેવું પડે છે. અસ્પૃશ્યતા અને શીતિના ચક્રના ગિતરણ મનાતા દરગમના ખાલને જ્યારે આપણે તિલાંજલિ આપીશું ત્યારે જ સંસ્કૃતિ દેવી આપણા તરફ કૃપાકટાક્ષ કેંકશે.

૩ આર્થિક

પાશ્ચાત્ય વેપારના નિકટ પરિચયે આપણા ઉપર સોના માટે ભૂરૂપી નાખી છે. આપણું સંસ્કાર મર્યોની જગ્યા આર્થિક મર્યોએ બધાવી પાડી છે. આપણે માણસાઈની પરિભાષા બૂલી-મોનાની પરિભાષામાં વિચારવા લાગી ગયા છીએ. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનાં ધોરણોની જગ્યાએ પાશ્વમતી વાણિયાશાહી સંસ્કૃતિ ધૂસી ગઈ છે. બદલાતી અપેક્ષા વિના સમાજને જે સેવાં અર્પણ કરતો તે માટે બ્રાહ્મણની કિંમત અને માન હતાં. જન્મે બ્રાહ્મણ હોય અને પૈસા ખાતર વડીલાત કરતો હોય તે બ્રાહ્મણ કહેવાય નહિ. જો તે પૈસાકાંક્ષી વાણિયો જ ગણાય. જન્મથી જે દાનિય હોય તે પરદેશ સરકાર તથા હોદ્દો સ્વીકારે તે દાનિય ગણાય નહિ, કેમકે એ તો નાણાં વારતે પોતાની જાન વેચે છે. સાચો બ્રાહ્મણ તો પૈસા કરતાં સામાજિક મેવાને જ શ્રેષ્ઠ. ગણે તેમ સાચો દાનિયજીવ્યો તો સ્વાતંત્ર્ય મળે પોતાના પ્રાણ પાયરસી પૂણ હરગીજ દ્રવ્ય સારુ પોતાના આત્માને વેચશે નહિ. જે કેળવણીની પદ્ધતિ પ્રથમ વસ્તુને પ્રથમ સ્થાન આપતી નથી એ આપણે માટે ધ્યાન દેવાડાયક ગણાઈ જ નહિ. જનસમુદાયને કેળવવાના ઘોઈ પણ પ્રયાસમાં બીજી બાંધી બાગનો કરના નાનાં વિષયક,

આર્થિક, અને સામાજિક મલ્લોનાં માથાં ઘોગ્લો દમાવનાની વાતનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

જીવનના વિવિધ પાસા

માણુમ એ અનેક મિત્ર તત્ત્વોનો બનેલો પ્રાણી છે! આપણે, એના અવગ અંધગ્ર ભાગવા ન પાડી શકીએ, અને એને જીવંત જીવ હિન્સામાં કેળવી ન શકીએ જે કેળવણી શારીરિક નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અંગોની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર બૌદ્ધિક વિકાસને જ અનુવક્ષે તે ગિહામણાં મનુષ્ય પેદા કરે છે એમ કહી શકાય ખરી કેળવણી એ જો આપણુ ધ્યેય હોય તો આપણે એક સાથે તમામ શક્તિઓ તરફ લક્ષ આપવું ઘટે છે શારીરિક, સામાજિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આપણે માનનીનો વિકાસ સાધવાનો છે એને ધવો શીખવવાનો છે. સમાજના એક સભ્ય તરીકે કેમ ગહેવું એ એને શીખવાનું છે જીવંત જીવંત અનેક નિયંત્રણો મદ્ય આંકવાનું પણ એને શીખવાનું છે. આમ માણુમનો પૂર્ણ વિકાસ ન માત્ર તે કેળવણી જ નથી.

આપણુ એક પણ કાર્ય એવું નથી હોતું કે જેની અભૂતસ છાપ આપણા ઉપર ગ્રહી ન જાય માનની પ્રત્યાધાતો સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ થાય એવું આપણે હચ્ચતા હોઈએ તો આપણું કામ, આપણી રમતો, આપણો વિનોદ અને આપણો આગમ એ બધાની નિચારપૂર્વક યોજના કઠવી જોઈએ માણુમના જીવનનો મોટો ભાગ તો કામ માટેની તાલીમ જ રોકે છે. આપણો ઘણોખરો સમય આર્થિક પ્રવૃત્તિ પાછળ ખર્ચાય છે.

માત્ર બનાવવાની ક્રિયા દરમિયાન જ આપણી શક્તિઓ વિકસતી જાય અને જીવન મમ્મદ્ જનનું જાય એવી ગોઠવણ થાય તો તેટલે અમે પ્રગતિ થઈએ. મોટા કાર્ય પ્રગતિને ધસી નથી નાખતું પણ ત્રડે છે. કામનો ધર્મ તો જીવનના આદર્શને અમલમાં મૂકવો છે. જે ધર્મ માત્ર પૂનના વિધિ-વિધાનમાં જ રાખે છે. તેથી શરૂ થઈ તેમાં જ અટકે છે— એ ઉપર મોટા ધર્મ મણાય ધર્મ જો આપણા પ્રત્યેક કાર્ય તથા નિર્દેશની દરેક દાણને ન અપર્ણ તો તે મિથ્યા જ સમજવો

નાણાં અને સંગઠન

મગકાગની નાણાં મેંચવીની જે વર્તમાન નીતિ કેળવણીને આગકારી મહેસુલની આગમણી ગણે છે તે તો એક મન્યપ્રકરણી દાન છે. સિદ્ધાંતની

દષ્ટિએ એ ધરમજ દોષમાત્ર છે. મધ્યવર્ગનાં જાળકો સારુ આ જનાવવા આપણે ગરીબે નાં છાપરાં જાળવાં ન થયે. એથી તો મધ્યમવર્ગને થોડુંક વધારે ઘી આપવા જતાં ગરીબ વધારે ગરીબ બને છે તથા તેમનાં કૌટુંબિક જીવનનું અને આર્થિકનું નષ્ટબોધ વધે છે. જનસમુદાયનું રક્ત ચૂસીને કોઈ પણ પ્રજા પ્રગતિને પંથે પળી શકે નહિ. મરકારને સમ્પત્તિ કારકુનો પ્રસા પાડવા ખાતર પિતાઓને સંહારી તથા માતાઓને વેચ્યાઓ જનાવવા કરનાં આવી કૃણવણીથી વંચિત રહેવામાં કંઈ બગડી જતું નથી. આપણે જરા થોભીને પરિસ્થિતિનો પૂરોપાધરો ખ્યાવ કરીએ તો જ આપણને સામુદાયિક શિક્ષણની નીરોગી પદ્ધતિ યોજવા માટે સ્પષ્ટ માર્ગ નજરે પડશે, અને એ કૃણવણી સંહારાત્મક ન રહેતાં રચનાત્મક થશે, મૃત્યુ નિપજાવવાને બદલે આરોગ્યપ્રદ થશે અને લંટવાને બદલે આપણા ધનમાં ઉમેરો કરશે.

સમાજ પામેથી જેઓ વધારે પામ્યા છે તેઓએ પોતાની શક્તિ જે તંત્રીમાં હોય તેમને માટે છૂટથી અર્પણી જોઈએ. સેવાભાવે આપણે બીજાને જે આપીએ છીએ તેથી જીવન સમૃદ્ધ થાય છે, નહિ કે આપણી કનેનું સંપ્રદી રખિવાથી. સારી સરવણીવાળો કૃષી તો જેમ જેમ પાણી તેમાંથી એવાનું જાય તેમ તેમ નિર્ભજ બનતો જાય છે.

આપણે આપણો પુરુષાર્થ કેન્દ્રિત કરવાનો છે. સરકારી વિદ્યાપીઠોનું શિક્ષણ થોડો વખત ફગાવી દઈએ તો તેથી પ્રજા સંડી પડવાની નથી. આજે તો આપણે જોઈએ તેથી વધારે ટ્રેન્યુએટો—સ્નાતકો છે એટલે કે ઉચ્ચ કૃણવણી તરફ વધારે લક્ષ આપીએ છીએ. વળી આપણને ખપ લાગે તેવા એ ટ્રેન્યુએટો છે પણ નહિ ને તેથી બેકારીનો દોષેડો જામે થયો છે. નહિતર એમને કામે લગાડી દેવામાં મુદ્દત મુસ્કેલી ન પડતી જોઈએ.

આપણું બંધ તો ગ્રામવાસીઓને વધારે ઉપયોગી અને કાર્યદામ જનાવવાનું હોવું જોઈએ. ગદારની આલપુકાવણ લકીકતના, જોગતથી એમને હાની દેવાની મુદ્દત જરૂર નથી. રેડિયો અને ટોપી વગેરે કે મહાપરખ અને તોપણ ગ્રામકૃણવણીનું એ મુખ્ય માધન ન થઈ પડવું જોઈએ. કેમકે એની પાછળ ખર્ચાતી રકમ બેદલ વધારે પડતી હોય છે. આંતર-નિકામનું કામ ગ્રામમાં પોતામાંથી થવું જોઈએ, નહિ કે ગ્રામજનો ઉપર ગદારનું બાગમ વદાવું જોઈએ. ગદારનો ખોલો જંગલવા માટે ફરિમ

ટેકાઓની જરૂર પડશે, પણ જે ગામડાંમાં પોતામાંથી લગી નીકળશે તેમાંથી ખરી સમૃદ્ધિ જામી યશે, કે જે સમૃદ્ધિને પ્રતાપે માનવી માનવી સાથે, ગામડું ગામડા સાથે મન્દિરને મેદાનધને અધાર્થ ગહેશે, ને જેનાથી દેશ આખરે એક અને અભેદ બની રહેશે

જે સંગઠન આપણે કરવું છે તેના રૂપને નાહક વધારે મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ. સંગઠનને ગમે તેટલાં મહત્ત્વનાં હોય છતાં કેવળ એમને જ મહત્ત્વ આપવા જતાં વૈયક્તિક તત્ત્વને આપણે વીમરી જઈએ છીએ. પરિણામે આપણાં સંગઠન તંત્ર-જડ અને ખર્ચાળ નીવડવા મંભવ રહે છે. બીજાં ક્ષેત્રોની માફક ફળવણીમાં પણ કેન્દ્રીકરણ કરવાથી દરરથ મંચાલકોના હાથમાં વધારે પડતો અંકુશ રહે છે. કેન્દ્રીકરણ એ ખરી ફળવણીને વિધાતક એવી જડ પ્રથાઓ અને એક અચ્છે મડવાની અર્થ-શન્ય એકાંતિકતાઓને જન્મ આપશે. પોતાના પાડોશીઓની નજર તથા ગ્રામજિજ્ઞસને, કામ કરવું હજાર દરજ્જા સારું છે. વળી દરેક ગામડું પુગણી પદ્ધતિ પ્રમાણે ગામના વિદ્યાર્થીને કેટલીક જમીન કાઢી આપીને ફળવણીનું ખર્ચ ઉપાડે એ વધારે સારું છે. જે આવી પદ્ધતિ ને કેન્દ્રમાંથી નિરીક્ષણ અને મલાહના લાભ મળી શકે તો આપણો ઉદ્દેશ ખરાબર ફળે, ને આવી ગ્રામશાળાની વ્યવસ્થા સ્થાનિક જાહેરમતને વશ વર્તે. આજે તો શિક્ષકે વર્ષમાં એક બે વાર નિરીક્ષકને સંતોષ આપ્યો એટલે પછી તે નિરાંત, ફરીને બેઠી શકે છે. આથી કથી પ્રગતિ નથી સધાતી તો પછી અિયર કામ તો ધણુ થાય જ શેનું ?

દરેક ગ્રામશાળા સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર તથા જહારની હુનિયાના સંસર્ગ-ગિન્દુ સમાન થઈ પડવી જોઈએ. પણ આ વિચારણામાં જે એક માત્ર જોખમ ગહેનું છે તે એ છે કે શિક્ષકોમાં જિમતી પ્રેમ તરફની પોતાની મુખ્ય ફરજ ચૂકી જઈને સામાજિક ભાવના પોષવાની કદાચ આદૃત પડી જાય. સામાજિક વિકાસ એ તો શાળાનું આનુગામિક અંગ હોવું જોઈએ, નહિ કે એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ. માનવવલ્લાવમાં અને આપણા પોતામાં શ્રદ્ધા ધારણ કરીએ અને આપણા મુત્ર તારાને લક્ષમાં રાખીને આપણે આગળ ધપવું જોઈએ તો જ આપણી વચ્ચે વિગતોમાં ભેદો હોવા છતાં સારી સમૃદ્ધિ અને આધારબૂન મુખ્ય ધોગ્ગોને વિકસાવવાના આપણા ધ્યેયને પહોંચી વળીશું અને ભેદ છતાં એકત્ર થાપી ગતીશું.

તેથી પ્રજાએ જે નુકસાન સહ્યું છે એને સહે છે તેની આગળ કંઈ વિસાતમાં નથી. લાખો ગામડિયાઓમાં પ્રવર્તતા અજ્ઞાનનું માપ નિરક્ષરતાના માપથી નીકળી શકે નહિ.

બાળકોની કેળવણી શરૂઆતની જીમિકાઓમાં કદી સ્વાશ્રયી થઈ શકે નહિ. દ્રેમણે બનાવેલ વસ્તુઓનાં દામ બેપજો નહિ, જો રાખ્યું તે ખરીદી લે તો તે નુકસાનને પહેંચી વળવાનો માત્ર ઓળખે માર્ગ કાઢ્યો ગણાય અને આપણે જમથી માનીશું કે કેળવણી-સ્વાશ્રયી થઈ, સ્વાશ્રયથી ગાંધીજી જે કહેવા માગે છે તે એ નથી કે બાળક દરેક વર્ષે પોતાના ઉત્પાદનમાંથી ખર્ચ જીલું કરી શકશે. આ તો નાણાં સંબંધી ધણો સંકુચિત ખ્યાલ આપણે બાંધ્યો કહેવાય અને એ કદી ખરો હોઈ શકે નહિ. એમના કહેવાના હાર્દમાં તો વિશેષ વિશાળ વસ્તુ રહેલી છે એમાં સ્વાશ્રયને માત્ર નાણાંની પગલાપામાં જ નહિ પણ સુશિક્ષિત નાગરિક તરીકે બાળકની ભાવિ સેવાની પગલાપામાં પણ મમજ્યાનો છે. આજે તો ઘણી વાર ગામડાંમાં સ્વેચ્છન-વાચન ને ગણિતની જે ક્વાચત બાળકને મળે છે તે એટલી તો કંગાળ હોય છે કે તે થોડા વર્ષના ગાળામાં કટાર્દને ફરી નિરક્ષરતામાં પગિલામે છે અને કાળક્રમે એ રીતે બાળક પાછળ ખર્ચેલ નાણાં અને સમયની ચોખ્ખી બરબાદી થાય છે. પણ જો યોગ્ય રીતે ખર્ચ થયું હોય તો વર્ગની પેદાશ-માંથી વર્ષે વર્ષનું ખર્ચ ભણે ન નીકળી શકે, તથાપિ સાત વર્ષમાં શાળા-ચતન દરમિયાનની પ્રગતીની કુલ આવકમાંથી શિક્ષકનો પગાર તો નીકળી આવે. પહેલાં બે વર્ષમાં ખોટ જશે. પછીનાં ત્રણ વર્ષમાં મરબર થાય; અને બાળકને યોગ્ય નાલીમ મળી હશે તો છેલ્લાં બે વર્ષના નફામાંથી શરૂનાં બે વર્ષની ખોટ ખચીત જ ભરપાઈ થઈ જશે. આ વાત જોવા દઈએ તો પણ સારા નાગરિકની નાલીમ પાછળ રાખ્યે કરેલા ગમે તેટલા ખર્ચનો બદલો તો મહેજે મળી રહે એમ છે. જો બાળક કાંતવા, રંગવા, વણવા, સીવવા, માદડી કે ટોપલા ગૂંથવા, કુંભારકામ, મોચીકામ, સુચારીકામ, લુહારકામ, પિત્તળ અને ધાતુકામ, કાગળ બનાવવા, ગોળ તૈયાર કરવો, ધાણીકામ, મધમાખું ઉછેરનું કામ જેવો કોઈ, ધ્યાનિક માંગવાળો ધધો શીખ્યો હશે તો એનો માલ ખપવાનો સવાલ વિકટ નહિ થઈ પડે. કારીગરને ત્યાં શિખાઉ ઉમેદવાર, પણ શરૂઆતમાં પોતાનું ખર્ચ નથી કાઢી શકે. કેટલોક વખત તો એની નાલીમ ખોટમાં જ ચાલવાની. પ્રારંભિક જીમિકાઓ વટાવ્યા પછી કંઈક છવ જેવું એ પેદા

કરતો થાય ને ત્યાર પછી તો એ ખુશીથી પોતાનો ખર્ચ કાઢી શકે. આવી પ્રારંભિક તાલીમને પહેંચી વળવા માટે રાજ્યે નાણાં કાઢવાં જોઈએ. આ તો પ્રજાએ એને માટે જમીન કે એવી ચાપણુ જુદી કાઢવી જોઈએ. બ્રિટિશ કસ્ટોડિયનને આમળાણાએને ઉખેડી નાખી ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે અગાઉથી ચાલુ આવતુ. પણ બાળપ્રજાની કેળવણી એ રાજની દરજ્જા ગણાવી જોઈએ. આપણે હાલ જે પરિસ્થિતિમાં મુકાયા છીએ તે રીતે આપણે પ્રથમ રાજકીય રીતે જિભો ચર્ચેલા નાણાં વિષયક પ્રથમ છે અને એ સ્વાભાવિક નથી. એનો તોડ રાજકીય રીતે એને સુધારવાથી નીકળે તેમ છે; નહિ કે એ રિથિતિને અનિવાર્ય તરીકે સ્વીકારી લેવાથી. શિક્ષક જાતે સુશિક્ષિત અને બાળકોને દરેક રીતે અનુકરણ કરવા માટે એક નમૂના-રૂપ થઈ પડે એવી વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. જેને સારો એવો શરૂમાં ૨૫ રૂ. જોટલો પગાર મળવો જોઈએ. શાળાનો સમય અને સત્ર આમપર્યાંગ પ્રમાણે ગોઠવવાં જોઈએ. કાપણી લણણીની મોસમમાં કે ખેતરમાં ભરત્યક કામ પડ્યું હોય ત્યારે વગેરે હોવા ન જોઈએ.

યોજનાની સામાન્ય રૂપરેખા

સેગાંવ. પદ્ધતિ બાળકના સાતથી ચૌદ વર્ષ સુધીની દરજ્જાત ભૌતિક કેળવણીની ભક્ષામણુ કરે છે. શિક્ષણનું વાહન કાંતણુ જેવો કોઈ ઉદ્યોગ રહેવો જોઈએ, કે જેને મધ્યબિન્દુમાં રાખીને બધા વિષયો શીખવાય. બાળકોનું રાજિન્દુ જીવન અને એ ઉદ્યોગ જ્ઞાનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં સમન્વય સાધવાની તકો પૂરી પાડે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. અને એની કક્ષા અંગ્રેજી સિવાય મેટ્રિક જોટલી હોય એમ ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે. આ લેખન શીખ્યા પહેલાં બાળકને લેખનકાર્ય શીખવવા પ્રયાસ થશે નહિ. વાચન પહેલું શીખવવામાં આવશે. બાર વર્ષની વય પછી બાળકને ધંધાની પસંદગી કરવાં હેતુમાં આવે. ચૌદ વર્ષની વયે વિદ્યાર્થી કાબેલ કારીગર થઈને બહાર પડશે એવી અપેક્ષા નથી પણ એણે એ ધંધામાં દાખલ થવા માટે પૂરતી તાલીમ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી જ હશે કે જેથી એ ધંધામાં પોતાની શુદ્ધિને ન્યાય આપી શકે.

પરીક્ષા

આ યોજનામાં પરીક્ષાનો ભાર વિદ્યાર્થીએને નહિ પણ શિક્ષકવર્ગને ઉભાવવાનો રહેશે. દલાડાના ચોવીસે કલાક વિદ્યાર્થીજીવન શિક્ષકોના અંકુશ તળે રહેશે તેથી શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થી અને દરેક ઘર સાથે અને

વધું નહિ. ? હેનરીએ જવાબમાં કહ્યું કે એ ગાયનું હીલામશ્રયું તે પહેલાં એ ગાયને ખરીદવા ઇચ્છનારાઓએ ગાયની હકીકત—વાર્ષિક દૂધની નીપજ અને વર્ષમાં બેકેનું ખાધાખચી તથા બીજાં ખર્ચો વગેરે પૂછી તપાસીને નક્કી કરી લીધું હતું કે એની દૂધની પેદાશના પ્રમાણમાં વધુમાં વધુ કયાં સુધી કિંમત પોસાય. આથી ગાયની ઉંચામાં ઉંચી કિંમત એ લોકોએ પ્રથમથી જ આંકી લીધી હતી અને એથી આગળ વધવા કોઈ તૈયાર નહોતું. એ બાળકોએ પોતાની જાતે વિચારવામાં જે એક કલાક ગાળ્યો તેથી એક મિનિટથી માર્ગે સુધીના આર્થશાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાન્તોત્તેમણે ગોખ્યા હોત તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તેમની શક્તિઓ ઉત્તેજિત થઈ. ત્યારે સિદ્ધાન્તો અનુભવ ઉપર રચાયા હોય છે ત્યારે એ ધીરે ધીરે સંગઠન અને મૌલિકતાની ભૂમિકા સુધી લઈ જઈ શકે છે.

વર્તમાન પદ્ધતિ મૌલિક વિચારકો પેદા કરવાની તાકાત મરાવતી નથી. આપણી વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકો સુધ્ધાંય ત્રીજી ભૂમિકા સુધી પહોંચ્યા નથી અને એ ખામીને લીધે આપણે સજ્ઞા કરીએ છીએ. આપણે જોઈ ગયા તે, પ્રમાણે આપણને આપવામાં આવેલું લઘુતર આપણને કારકુનો બનાવવા માટે જ યોજનામાં આવ્યું હતું અને મૌલિક મન એ કારકુનની તૈયારીનું અંગ નથી. આ ભૂમિકામાં તો કેટલીક સૂઝવણિ અને આત્મવિશ્વાસની અપેક્ષા રહે છે. તેમાં શિક્ષકે જે ભાગ ભજવવાનો છે તે તો પડ્યો જાઓ રહેવાનો, જોતા રહેવાનો અને સૂચવતા રહેવાનો છે.

કોઈ પણ મધ્યાદારી શિક્ષણને કળા સાથે કેટલોક અંબંધ ન હોય તો તે પૂરતું ગણાય નહિ. આ શિક્ષણના આ કળાવિભાગ તરફ યુરોપ દાગોરે ધ્યાન આપ્યું છે. લોકગીતો, સંગીત અને કળા ઉપર દરેક માન-શાળાએ ભાર મૂકવો જોઈએ. ગમે તેવા સાદા અબ્યાસક્રમ દોષ તે છતાં ખંધા કે દુજરના પાયા ઉપર અને કળાની મદાય સાથે રચાયેલી આવી શાળાઓનું પરિણામ એ આવશે કે એમાંથી સ્વમાન અને ચારિત્ર્યના પીડનગવાણાં નરનારીઓ નીપજશે કે જેઓ રેશમી દોરો ઉપર લેરી નવા માટે વિદેશી માસિકોની કદમબોલી નહિ કરતાં દોષ પળ જે પોતાનાં શિર અજનમ રાખે, સ્વતંત્ર બનશે અને રેડેંગ તથા પ્રજનના આમ વર્ષના રંક ઝવનમાં જોડવા તૈયાર રહેશે. આપણે જાનતાની નક્કર સંસ્કૃતિના વિશાળ પાયા ઉપર આવી આજે પ્રજન ધક્કા માટે આપણા યુવાઓ નહિ રાખીએ તો ખંખરા મજાન ઉપર માગ લાંબવા જેવા

આપણા પ્રયામ વિરૂધ્ધ થવાના. જે પ્રગતિ મળે એવી જાણની મુદ્દતનાં જીવે જામ્યાં નથી તે પ્રગતિ જગતની મુદ્દતપ્રગતિના દરમિયાનમાં રહેવાની આશા રાખી શકે નહિ. ઉછીંતા પીછે આપણે જામવાના નથી, આપણે સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના જગતમાં આપણે કાળ વધારવો જોઈએ.

અવળત, ગાંધીજીએ સૂચવ્યા પ્રમાણે કોલેજ મિશ્રણ નો આશ્રયો જાનવું જોઈએ. જે ખેતીવાડીની પાઠશાળા પોતાને મળેલી જમીનમાંથી પોતાનું ખર્ચ ન કાઢી શકે તે પોતાની હસ્તીના હેતુને જ જાગે. પાંદે છે, એ જ રીતે ખાજી બધી ધંધાદારી અને વિશિષ્ટ પાઠશાળાઓએ પણ જાન-પોતાનો નિર્માલ અલાવી લેવો જોઈએ.

૧૧

ઔદ્યોગિક કાર્યક્રમ

કોઈ પણ દેશમાં લોકોને ખોરાક અને, ખાજી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાર મર્યાદા વિશે એકરકાર રહે નહિ ચાલે એટલે ખેતી એ ગૌમી મોટા ઉદ્યોગ રહેવો જોઈએ ખેતીનો ધંધો-મરજતાપૂર્વક ચલાવવા પાંદે રૈયાનિક દૃષ્ટિએ જીલુવટથી ધણા લાંબા સમય સુધી કુદરતનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે, કેમકે આ ઉદ્યોગમાં માણસ વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન કરી શકાય એ રીતે કુદરતને તથા આમખામના વાતાવરણને તાબે કરવા મળે છે. આ કામ વ્યક્તિગત ધોરણે થવું શક્ય નથી, કેમકે એમાં ધણા વખત સુધી પ્રયોગો કરવા પડે. અમુક પાકની જાત સુધારવા માટે જમાનાઓ સુધી અનેક પ્રયોગો કરવા પડ્યા છે ને તેમાં મરજતા મળ્યા પછી જ તે પાકને વ્યપારી ધોરણે ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. આ જાતનું કામ તો રાજ્ય જ કરી શકે અને પ્રયોગો કયો પછી ખેડૂતોને તેમની જાણકારી તથા ગ્રીત્સાહન આપવામાં ન આવે તોપણ તેમનો કશો ઉપયોગ થઈ ન શકે. માણસ જે પરિસ્થિતિમાં મગ્ન કરે છે તેનો વિચાર કયો મિવાય માન ઓળખે. સુધારવાથી કંઈ દહાડો વળશે નહિ.

ખેતીથી ખીન નંજરનો ઉદ્યોગ કાપડ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. આ ઉદ્યોગ ખેતીના મહાયક ઉદ્યોગ તરીકે ગ્હી શકે છે, કેમકે આપણે ત્યાં ખેડૂતોનો ખેતીમાં વર્ષમાં અઘધાથી વધારે વખત ભાગ્યે જ જતો હોય. ખેડૂતોના એ એકાર મમળનો કંઈ પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે નોયે લોકોની આર્થિક રિયાત ધમ્મો

[illegible]

આથી ધોગી પડેના પ્રકારના ઉઘોગોમાં આપણે ખાનગી ઉત્પાદન કરેલા સાથે સમગ્ર
 ધરાવતા ઉઘોગો જેના કેન્દ્રવાનો, ખાનગી, તેમ જ પાનવાનો, ગોળ બના
 વવાનો વગેરેના સમવિગ કરી ઝળઝળ એ વિનાય ખેડૂતને સહાયક થઈ
 પડે એવા ખાનગી પણ કેટલાક ઉઘોગો આ વર્ગમાં ગણાવી શકાય છે.
 કે મધમાખ ઉછેર, રેશમના મસેગનો ઉછેર, લાખ એકરી કરવી વગેરે
 ધંધાઓમાં કેટલાક એવી ધંધાઓ કે જેને અસરકારક માનવામાં આવે છે.
 જેમાં ખાનગી મુદતોમાં ફાળેલા હોય છે. જેમાં કેટલાક સમારકામ, કાગળ
 બનાવવા, દારૂકાં વેચવા, ટોપના બૂંધવા, કેલેરિકમ, ધંટો, નીચિયા,
 પાડવા, મુશીરો કામ, લાંબા કામ વગેરે આ વર્ગના ઉઘોગોને ગોમડાના
 મુખ્ય ઉઘોગોમાં ગણી શકાય.

[illegible][illegible]

પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે, અને ઉત્પાદકનો આંતરરાષ્ટ્રીય જાળરો પર કાબૂ નથી આવ્યો તથા તેમની આંતરદૃષ્ટીઓ તે સમજતો નથી થયો ત્યાં સુધી દેશની જાદાર વ્યવહાર કરવો એ તેને માટે આત્મધાંતી પગલું કહેવાય. વળી અને ત્યાં સુધી કાચો માત્ર પાકતો હોય ત્યાં જ તેને જાદાર મોકલનાં પહેલાં તૈયાર બનાવવો જોઈએ.

આમોદોગ સંઘનો કાર્યક્રમ

આ ઉદ્દેશની પૂર્તિ કરવા માટે અખિલ ભારત આમોદોગ મંદળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. મંદળની કાર્યપ્રણાલીના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય:—

- (૧) તે જગાડ થતો અટકાવવા અને ધૂજમાંથી ધાન પેદા કરવા મથે છે.
- (૨) ઉલોગનાં માધનો તથા ધનસંપત્તિ ગામડાંમાં જ રહે એવી કોશિશ કરે છે.
- (૩) કુદરતના સમયનો ઉપયોગ થઈ લોકોની સંપત્તિ વધે એવા ઉઘાગો દાખલ કરાવવા પ્રયાસ કરે છે.

પહેલાં વિભાગનાં ઉદાહરણ તરીકે ખોરાકની પૌષ્ટિકતા, સામાન્ય સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનો પ્રશ્ન ગણાવી શકાય. આપણી પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે આપણા આર્થિક સંગઠનમાં મનુષ્યજનનું મદત્વ ધણું રહેવાનું અને તેનો જ ઉપયોગ કરવો પડવાનો. માણસને જો બેકાર ને અર્ધજીવ્યો રાખવામાં આવ્યો તથા તેને અનેક રોગોનો ભોગ થવા દેવામાં આવ્યો તો ઉત્પાદન એટલે અંશે જમડવાનું. એટલા જ માટે નમતોલ આદામની આવ-રખકના છે. આજે તો ગામડાંના લોકોને પેટપૂરતું અનાજ પાળુ મળતું નથી. શરીરને આવરણક એવાં શાકભાજી કે શીંગાં તરતો તો તેઓ ખાવા પામતા જ નથી. એટલે આજે તેઓ જે ધાનની ધૂજ કરીને ખાય છે એ તેમને માટે ભારે જીભાડ કહેવાય. આજે તેઓ મિષમાં ઝાંગર ખડારીને ખાય છે તેમાં માત્ર તેમને ઝટાઈનો ભાગ જ મળે છે. અને રોજામાં ગ્રેહ્યાં સાર, તેજ વગેરે દ્રવ્યો તો નાશ જ પામે છે. અંધના કાર્યક્રમની વિગતોમાં કનરુંડું અદીં શક્ય નથી, અદીં તો પ્રમનો ઉદય કઈ દષ્ટિએ લાવવા મથવામાં આવે છે તેનો નિર્દેશમાત્ર કર્યો છે.

બીજા વિભાગના ઉદાહરણ તરીકે મનુષ્યમજ તથા કચરાનો ખાનર તરીકે ઉપયોગ કરાવવો તથા મથેલાં રાગના શરીરના દરેક ભાગનાં ઉપયોગ કરવો એ મળાવી શકાય.

ત્રીજા વિભાગમાં મધમાખઉછેર, કામળ જનાવવા, લાખ એકડી
થી વગેરે મદદગાર ધધાઓ દાખવ કરાવવાનો પ્રયત્ન ગણાવી શકાય.

૨૫. ઉત્પન્ન કરવું

આપણે મુખ્ય ઉદ્દેશ ઉત્પાદનનો પાયો જેટલો વિશાળ કરી
શકાય તેટલો કરવાનો તથા લોકોની પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાં
ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ, નહિ કે તવંગર લોકોને જોઈતી મોજ-
શોખની ચીજો ઉત્પન્ન કરવાનો. ન્યાય સુધી આપણે લોકોની પ્રાથમિક
જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા ઉત્પાદન કરીશું ત્યાં સુધી તેમને વેચવાની મુશ્કેલીઓ
જોવી થશે નહિ. પણ ન્યાયે શ્રીમંતોને મારે મોજશોખની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન
કરવામાં આવે ત્યાં તેમાં નફો વધારે મળતો હોય તોપણ તે નફો
ઉત્પાદકને ન મળતાં વચ્ચેના દવાયને મળે છે. વળા એવી, વસ્તુઓ માત્ર
શ્રીમંતો જ ખરીદી શકે એમ હોવાથી તેમાં થોડા જ માણસોને કામ
મળી શકે છે.

આપણે ઉદ્દેશ ધનને એક જગ્યાએ એકઠું કરવાનો નહિ પણ વધારેમાં
વધારે માણસોમાં વહેંચવાનો હોવો જોઈએ. કોઈ આમાન વેચવામાં
થોડી મદદની જરૂર હોય છે ત્યાં મધ પ્રમાણિત દુકાનો ખોલાવીને ઉત્પાદક
અને ઉપભોક્તાનો સંબંધ બાંધી આપે છે, પણ વેચવામાં મદદની જરૂર
પડે એવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા ઉપર સંબંધ વધારે ભાર મૂકતો નથી.

સંબંધ હંમેશાં જનનાની ગરીબીને ખ્યાલમાં રાખે છે ને તેથી જોમાં
થોડી પૂજા, થોડી આવડત, થોડાં સાધનોની જરૂર પડતી હોય તથા જે
માત્ર તરત વેચાઈ જતો હોય તેવા જ ઉદ્યોગોની લોગોને લક્ષ્યમણ કરે છે.
કાંચો માત્ર યથાનક પેદા થવો જોઈએ અથવા બહારથી આવતો હોય તો
તેની કિંમત તૈયાર માલની કિંમતના પ્રમાણમાં બહુ નહીં પડતી જોઈએ.
દક્ષિણ તરીકે પિત્તાળનાં પતરો પરદેશથી લાવીને તેને ઘડીને વાસણ
જનાવવામાં આવે અને વાસણની કિંમત રૂ. ૪ બેપજતી હોય જેમાંથી
રૂ. ૩ તો પતંગની જ કિંમત પડતી હોય તો તેમાં કિંમતનો પોણા ભાગ
પરદેશ આવ્યો ગયો. એનો ઉપાય એ છે કે આપણે એવાં વામણના
અવેજમાં બીજાં વામણ ખોળવાં જોઈએ, પણ ગમે તેમ કરીને પૈસો
બહાર જતો અટકાવવો જોઈએ. ગામડાને જોઈતી ચીજો જ મુખ્યત્વે
પેદા કરવી જોઈએ અને આંતરરાષ્ટ્રીય ગજારાને છોડવાં જોઈએ. એટલે

કે દૂરનાં બજારોમાં વેચવાની દૃષ્ટિએ માલ તૈયાર ન કરતાં ગ્રામવાસીઓને વધારે સારો ખોરાક, વધારે કપડાં ને આશ્રય મળે એવા જ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કેટલાક મિશનરીઓ મરઘાં ઉછેરવાનો ધંધો અહીં દોખડાં કરાવવા મથે છે, પણ એમની કાર્યપદ્ધતિ અત્યુક્ષ્ણ આવે એવી નથી. તેઓ લેગહોન્સર્સ, મિનોરકા, રોડેરેડ અને તેમની મિશ્ર જાતિઓ જેવાં વિદેશી પક્ષીઓ ત્રાખલ કરે છે. તેમનાં ઇડાં કદમા મોટાં હોય છે અને એ પક્ષીઓ સુંદર હોય છે પણ ગામડિયો એવાં ઇડાં પોતે ખાઈ શકતો નથી ને શહેરોમાં વેચી દે છે. એ પક્ષીઓ ઘણાં મોંઘાં. મળે છે, તેમની માવજત ખૂબ કરવી પડે છે ને વળી દેશી મરઘાં કરતાં રોગનાં ભોગ જલદી થઈ પડે છે. એકાદ મરઘી ફેલાઈ તો બધાં જ પક્ષીઓ ખવામ થઈ જાય છે. એટલે એ ધંધો કરવામાં મદો રહેલો છે ને તેથી આપણા ગ્રામવાસીઓની પહોંચ ગહાઓ ગણુચ. આપણે તો આપણાં દેશી મરઘાંનાં ઇડાંમાં સુધારો કરવો જોઈએ તથા ગ્રામવાસીઓ પોતે જ ઇડાં ખાય ને વધાગનાં જ વેચે તો મતોય માનવો જોઈએ. તેમ ન કરતાં દૂરનાં બજારોને પૂરા પાડવાની દૃષ્ટિએ ઇડાં પેદા કરવામાં તેઓ દલાસોની દયા ઉપર છવતા થઈ જાય છે.

પરદેશી વસ્તુઓ ખરીદતી વખતે, આપણે શુભી જઈએ છીએ કે તેમ કરવામાં આપણે આપણાં બાળકોનાં હાથમાંથી રોકડો ઝંટવી લઈ બીજાઓને આપી દઈએ છીએ ને એ રીતે આપણા લાઈઓને બેકાર કે અર્ધ-બેકાર બનાવીએ છીએ એટલે એમ કરવામાં ખરી રીતે આપણે પરદેશના માણસોને નોકર તરીકે રાખીએ છીએ. આપણી ગરીબી જોતાં એમ કરવું આપણને પાલવે તેમ નથી. ઉત્પાદન ક્યાં વિના ફક્ત ઉપભોગ ક્યાં કરવો આપણને કેમ પાલવશે? આપણે એ જોવું પડશે કે આપણે ત્યાં થતો કાચો માલ તૈયાર થયા સિવાય બજારમાં જાય જ નહિ.

આજે તો આપણા બધા ઉલોગો મોજશોખની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતા જ થઈ ગયા છે. દરેક ઘરમાં વપરાતી ચીજો જેમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી હોય તેવા દરેક ઉલોગમાં ઘણાં માણસોને રોજ મળી શકે, તથા એ વસ્તુઓની કિંમત પણ ઓછી હોઈ શકે. પણ તેમ ન કરતાં મોજશોખની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં મૂળ વસ્તુઓની નકલે જ ધાય છે અને જો કે કિંમત વધારે જાય છે, છતાં દરેક ઘરમાં તેની વપરાશ રહેતી નથી તેથી રોજ થોડા માણસોને આપી શકાય છે. અને કાયદો વચ્ચે દલાસોને

મળે છે. એટલે જ આવી મોજશોખની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં રાષ્ટ્રહિત સચવાતું નથી.

“આર્થોદ્યોગ સંઘનો કાર્યક્રમ એ રીતે યોજાયો છે કે તેમાં પુરુષની સાથે માથે સ્ત્રીઓ પણ સામાજિક પાયો રચવામાં યોગદાન આપી શકે છે. ખરી રીતે તો આખો કાર્યક્રમ જ સ્ત્રીઓના ક્ષેત્રનો છે જેવી કે સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, ખોરાક કપડાં અને ઘરની બીજી વસ્તુઓ. સ્ત્રીઓને નિશ્ચય કરે કે તેઓ લંડના ધોરણ પર ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ ન લેતાં ગૃહ ઉદ્યોગના સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ જ ખરીદશે તો આપણાં ગામડાંને પુનર્જીવિત કરવામાં અને રાષ્ટ્રને સુધાર આર્થિક સ્થિતિમાં મકવામાં ભારે મદદ મળે.

આ ઉપરાંત સંઘ ઉદ્યોગની આપણી જૂની પદ્ધતિઓમાં સુધારો કરવા માટે લોકોને નવી શોધખોળોની ભણકારી અને મદદ પણ આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

જો આવા પ્રયત્નો દ્વારા આપણે જનતાને લંડાસાઓના પંજમાંથી બચાવી શકીએ, તેમને ખેતર સમયનો ઉપયોગ કરવા માટે કંઈક મદદગાર ધંધો આપી શકીએ, રોજની જરૂરિયાતો જ ઉત્પન્ન કરવા તેમને સમજાવી શકીએ, બીજાને નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના ઉત્પન્નવધારમાં તેમને મદદ કરી શકીએ અને રથાનિક કાચાં માલને ઉત્તમ રીતે તૈયાર કરવાનું શીખવી શકીએ તો રાષ્ટ્ર જરૂર નિરાશાની ખાઈમાંથી નીકળી આશાના ખડક પર જીવો થશે ને ત્યાંથી પ્રગતિને પંથે પળી સમૃદ્ધ બનશે.

૧૨

કારખાનાં કે ગૃહઉદ્યોગ ?

આ પ્રકરણમાં પુનરુક્તિદોષ વહેરીને પણ માલ ઉત્પન્ન કરવાનાં આર્થિક મંગલનાં એ સ્વરૂપો વિશેની બધી દલીલો એકઠી કરવામાં આવી છે.

આમુર પાસે ખૂરતું કામ લેવું હોય તો જે કામ માટે તેને બનાવ્યું હોય તેમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ઘડિયાળ વડે ટોકોને ખીલાને આપણે કીંતમાં ચોઢી શકીએ નહિ અથવા ચપ્પુ વડે ખેતર ખેડી શકીએ નહિ. ખીસો ટોકવા હથોડી અને ખેતર ખેડવા દળ જ વાપરવાં જોઈએ. યંત્રની દુનિયામાં આ પરિસ્થિતિ હોય તો પછી સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ દેલો મહત્વનો હોવો જોઈએ એ

સહેજે સમજાય એવી વસ્તુ છે છતાં આવી પદ્ધતિઓની લવ્યામણુ કરનારાં ઓમાથી કેટલા આ વસ્તુ વિષે વિચાર કરે છે ? ઉત્પાદનનું કન્દ્રીકરણ કે અકન્દ્રીકરણ એ તેા માત્ર સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના ગ્વરપો ન જ છે. તેથી આપણો કાર્યક્રમ નિશ્ચિત કરતા પહેલાં એ બંને ગ્વરપોના સુલુદોષ ખરાખર જાણી લેવા જોઈએ.

આર્થિક સંગઠનનો આદર્શ

આર્થિક સંગઠનનો અર્થમાન્ય આદર્શ નીચે પ્રમાણે રહે છે,

૧. એ સંગઠનથી વધારેમા વધારે સ પત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ.
૨. એનાથી સ પત્તિની વહેચણી વધારેમા વધારે લોકોમા અને મમાન થવી જોઈએ.
૩. મોજશોખની વસ્તુઓ પેદા કંઠતા પહેલાં જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન થવી જોઈએ.
૪. એથી કામ કરનારની બધી શક્તિઓ ખીલવી જોઈએ તથા તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થવો જોઈએ.
૫. એથી સમાજમાં સુખશાંતિ ફેલાવાં જોઈએ.

કેન્દ્રીકરણ જીભું કરનાર સંજોગો

કેન્દ્રીકરણ મુખ્ય પાંચ કારણોને લઈને જીભું થવા પામે છે.

૧. જ્યાં જ્યાં થોડાં માણસોના હાથમાં ધનનો દગલો એકઠો થાય છે ત્યાં ત્યાં તેઓ ચોતાની દેખરેખ નીચે મડીનું રોકાણ કરવાની દષ્ટિએ કેન્દ્રિત ઉત્પાદનની પદ્ધતિ પમદ કરે છે. આનો મરસ લાખયો આપણને ઐટસ્ટિટનમા મળે છે. અદારમા મૈકામા હિંદુસ્તાનમાથી અદળક ધન મળનાં જ છગ્યન્ડે આ પદ્ધતિ લાખન કરી દીધી.

૨. જ્યાં કામ ખૂબ હોય અને મજૂરો ઓછા હોય ત્યાં ત્યાં માણસોને બદલે યત્રો જીભાં કરવાં પડે છે. આનો લાખતો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જોયો થયેલો ઉલોગમાદ છે. ત્યાંના વિશાળ મેદાનો, ઘાડાં જંગલો અને મોગી મોગી નદીઓની મામે માણસનું કઈ આલુ નહિ. તેને પહોંચી વળવા માટે ત્યાં માણસો જડુ થોડા હતાં ને તેથી કુદગતી શક્તિઓ પર કાખૂ મેળવવાની જરૂર પડી.

૩. જ્યાં એકધારે માલ મોટા જથ્થામાં ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડે ત્યાં કેન્દ્રિત પદ્ધતિએ ઉત્પાદન કરવું પડે છે. એ બે કારણે બને. (૧) માલની જાત જ એવી હોય કે તે એકધારે બનાવવો પડે જેમ કે મોટરકાર, રેલવેનો સામાન, ઇ. અને (૨) ઘણા માણસોને એકસરખો માલ જોઈતો હોય જેમકે, લશ્કરી સામાન. આ જાતનાં ઉદાહરણો ઇટાલી, જર્મની અને જાપાન જેવાં લઘાયક રાષ્ટ્રો છે.

૪. જ્યાં મજૂરો ઘણા વધારે હોય અને તેમની પાસેથી એક નિશ્ચિત યોજના પ્રમાણે કામ કરાવવું હોય ત્યાં કેન્દ્રિત ઉત્પાદનની પદ્ધતિ ટીકા રવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે રશિયામાં, જ્યાં જલદી જલદી માલ ઉત્પન્ન કરવા માટે મજૂરો પાસે તાલીમગદ્દ કામ કરાવવામાં આવે છે.

૫. કાચો માલ તૈયાર માલ, અને બજારો એકબીજાથી બહુ દૂર હોય ત્યાં પણ કેન્દ્રીકરણ જરૂરનું છે. એ દૂર દૂરનાં સ્થાનો પર કાબૂ આવે તો જ ચંત્રો પાસેથી પૂરતું કામ લઈ શકાય. આના દાખલા જાપાન, ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની છે.

કેન્દ્રીકરણનાં અનિષ્ટ

કેન્દ્રીકરણનાં આપણે પાંચ કારણો ગણાવ્યા પણ એ કારણો દરેક ઠેકાણે અલગ અલગ નથી હોતાં. કેટલાક દેશોમાં એક કરતાં વધારે કારણોને લઈને કેન્દ્રીકરણ જિંજી થવા માંડ્યું હોય છે. ઉપર ગણાવી તેવી પરિસ્થિતિનો ઉકેલ કેન્દ્રીકરણની પદ્ધતિથી આવે છે ખરો પણ તેથી તે પદ્ધતિનાં અનિષ્ટો દૂર થાય છે એમ નથી. એ પાંચ કારણોને અનુસરતાં એ પદ્ધતિમાં પાંચ અનિષ્ટો પણ રહેલાં છે.

(૧) ધનમંડળને લઈને જિંજી થયેલું કેન્દ્રીકરણ ધનને એકઠું બનાવે છે અને તેમાંથી વર્ગવિમુક્ત બોલો થાય છે.

(૨) મજૂરોની અછતને લઈને જિલા કરવામાં આવેલા કેન્દ્રીકરણમાં મજૂરોની-સંખ્યા જ ઓછી હોવાથી ઉત્પાદનની ક્રિયામાં ધનની વહેંચણી બહુ થોડી થાય છે. તેને પરિણામે લોકોની માલ ખરીદવાની શક્તિ ધરી જાય છે ને એ રીતે ગ્રાહકો ઓછાં થતાં આજની જેમ માલનો અતિરેક થવા પામે છે.

(૩) એકધારે સામાન ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરિયાતને લઈને જિલા કરવામાં આવેલા કેન્દ્રીકરણમાં રેતગની માફક ઉત્પાદન થી કરવામાં

આવતું હોવાથી પ્રગતિ અટકી જાય છે. જ્યાંયે લશ્કરી મામાન મેળવવાની સગવડ કરી આપીને એ પદ્ધતિ યુદ્ધને ઉત્તેજન આપે છે.

(૪) મજૂરો પાસે કાચદેસર કામ કરાવવામાં સત્તા વધારે એકઠું થી જાય છે અને એકઠું થી સત્તા ધનમંચય કરતાં વધારે ખરાબ વસ્તુ છે, કેમકે તેમાં મજૂરોની સંખ્યા જેમ વધે તેમ સત્તાનું ક્ષેત્ર વધે છે.

(૫) - 'કોચો' માંલ મેળવવો, માલ તૈયાર કરવો અને તેને માટે જમરો બોળવો એ 'ત્રણેનો' મેળ મેળવવા જતાં સામાન્યવાદ અને યુદ્ધ બિલાં થાય છે.

અકેન્દ્રીકરણ

હવે આપણે અકેન્દ્રીકરણ વિષે વિચાર કરીશું અને કયા સંજોગોમાં એ પદ્ધતિનો સફળતાપૂર્વક અમલ કરી શકાય તે તપાસીશું. આ સવાલ પણ આપણે એ જ પાંચ મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ ચર્ચીશું.

(૧) મુડીની અછત હોય ત્યાં કેન્દ્રીકરણ શક્ય નથી પણ નથી તેમ આવશ્યક પણ નથી. ત્યાં તો માત્ર અકેન્દ્રીકરણ જ શક્ય છે. મર્યાદિત જવાબદારીને ધોરણે ચાલતી મહાળાઓ દ્વારા પૂંજ એકઠી કરવાનો પ્રયત્ન કરીને આ મુશ્કેલી દૂર કરવા કેટલેક ટેકાણે પ્રયાસો થાય છે પણ તેથી ધનની વહેંચણીના પ્રશ્નનો ઉકેલ આવતો નથી. અને એથી તો વળા ખીજ મુમીમતો બિલાં થાય છે.

(૨) જ્યાં માણસોની સંખ્યા વધારે હોય એટલે કે બેકારી કે અર્ધ બેકારી પ્રવર્તતી હોય ત્યાં કેન્દ્રીકરણની પદ્ધતિએ ઉત્પાદન કરવાથી બેકારીનો રાગ બહુ વધવાનો.

(૩) વૈવિધ્ય એ તો અકેન્દ્રિત પદ્ધતિનો આત્મા છે. હાથકારીગરીની જરૂર હોય ત્યાં અને ખાસ કરીને જ્યાં કારીગરમાં વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવાનું હોય ત્યાં મત્ર કામ આપી શકે જ નહિ.

(૪) પ્રજાસત્તાક તંત્રનો તો અકેન્દ્રીકરણ એ આવશ્યક પોષો છે. કેમકે કેન્દ્રીકરણથી જનતાની સૂઝબુદ્ધિ મરી જાય છે અને મધ્યસ્થ તંત્રને મદદ-તાએ યથા જાય છે. કેન્દ્રીકરણ એ પ્રજાસત્તાક તંત્રની ધોર છે.

(૫) કાચો માલ અને જમરો પામે પામે હોય ત્યાં અકેન્દ્રિત પદ્ધતિ સરમ રીતે ચાલી શકે.

કાયદા ;

(૧) અકેન્દ્રીકરણથી ધનતી વિગત વહેંચણી થતી અટકે છે અને લોકો સહિષ્ણુ બને છે.

(૨) ઉત્પાદનની ક્રિયામાં જ ધનની વહેંચણી થઈ જાય છે, કેમકે વસ્તુની કિંમતનો મોટો ભાગ તો મજૂરી માટે વહેંચવામાં જાય છે. એથી બધા લોકોની ખરીદગતિ વધે છે અને વસ્તુઓની માંગ પણ વધે છે. વળી માંગ પ્રમાણે જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી આવશ્યક વસ્તુઓ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) દરેક ઉત્પાદક પોતાની વસ્તુઓનો વેપાર પોતે જ કરતો હોવાથી પોતાની સૃજનશક્તિ ખીલવવાનો તેને ધણો અવકાશ મળે છે. અને વેપારની જવાબદારી માથે આવવાથી વેપારીની રીતભાત અને ટેવો તેનામાં આવશે. આ રીતે દરેક માણસનો વિકાસ ચવાથી આખા રાષ્ટ્રની સામાન્ય અક્ષલ વધે છે.

(૪) માલ, ઉત્પન્ન થાય ત્યાં જ વેચાતો હોવાથી ગ્રાહકો મેળવવાની મુશ્કેલી જિભી થતી નથી કે તે વેચવા માટે કૃત્રિમ ઉપાયો દ્વારા નવા બજારો જિભાં કરવા પડતાં નથી.

(૫) ધન કે સત્તા એકઠથ્યુ ન થાય તો આખા જગતની શાંતિનો ભંગ થવાનો સંભવાનથી.

ઉપરના વર્ગીકરણ પરથી આપણી પરિસ્થિતિને ઈર્ષ પદ્ધતિ અનુકૂળ આવે એમ છે એ વિષે શંકા ન રહેવી જોઈએ. અલખત કંટલાક મુખ્ય ઉદ્યોગો અને જાહેરકાર્યોમાં તો કેન્દ્રીકરણ સ્વીકાર્યું જ છેટકો છે, જે કે એવા ઉદ્યોગો પણ સહકારને ધોરણે અથવા સામાજિક ધોરણે ચલીથી શકાય.

એક વાત સ્પષ્ટ રીતે યાદ રહેવી જોઈએ કે અકેન્દ્રીકરણની ભલામણ કરવામાં યત્નને છેક ખાતલ કરવામાં નથી આવ્યું. માણસનો હાથમાં માધન ચૂકીને વપરાય એવાં યત્નો આપણે જોઈએ છે. તેમાં હોણનાં આપણા એજાગરોમા સુધારોવધારો પણ કરવો પડશે. એક માણસની મહેનતનો ફાયદો ખીજો માણસ ઉઘવી શકે એવી રીતે યત્નનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તેનો વિરોધ કરવાનો હોય છે.

એવા મજોગોમા યત્ન માણસ પર પ્રભુત્વ મેળવે છે આપણા દેશની પરિસ્થિતિમાં તો સૃજનશક્તિનો અભાવ, જવાબદારીના ભાનનો અભાવ,

અવધારમાં અભણ આવડત, ભૂખમરો, એકારી, કે અર્ધ એકારી જેવાં આપણાં દુઃખો દૂર કરવાનો એક માત્ર ઉપાય અકેન્દ્રીકરણ છે.

જનતાની કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ અકેન્દ્રિત પદ્ધતિએ ચતા ઉત્પાદનનું મહત્ત્વ મળ્યું છે એ વસ્તુ કોઈ પણ પ્રગતિપ્રિય રાષ્ટ્રને અવધી પાસવી શકે નહિ. કેન્દ્રિત પદ્ધતિમાં કામ કરનારને કેળવણી આપવાની શક્તિ રહેલી નથી. બેસફાળું, એના પર બોલે એટલો બધો પડે છે કે તે મામમીની દૃષ્ટિએ બસ સુખી થતો હોય પણ તેનું જીવન તો ગરમાઈ જાય છે. એટલે જ આપણે આંધળિયાં મીઠીને મૂળ વસ્તુને છોડી તેના પડછામાને પકડ્યા દોરવા જવું જોઈએ નહિ.

૧૩

અંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ

હકી પ્રકરણમાં આપણે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે ચતા કસંદોનાં કાગળો નપ્રાપ્યાં છે. આપણે જોયું કે એ કસંદોનાં મળ ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં અને માંગ નિવાય માત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં રહેલાં છે. એ પછીનાં પ્રકરણોમાં આપણે જનતામાં આર્થિક પ્રગતિઓની વહેંચણી કરનાર ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓની ચર્ચા કરી. જ્યાં એ જનતાનું અકેન્દ્રિત ઉત્પાદન થતું હોય ત્યાં નાના નાના ઉત્પાદકો ભેગા થઈ જગતની શાંતિનો ભંગ કરી મટે નહિ. એમાં કાચો માત્ર જ્યાં પાકતો હોય ત્યાં જ તૈયાર કરવામાં આવે છે તથા રથાનિક કોડમાં જ વેચવામાં આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય આપાર હોય તો તે જાદુ નાના પ્રમાણમાં, અને તેનાથી કાચા માલ પર કાચૂ મેળાવવાની જરૂર મળી થતી નથી. વળી ઉત્પાદન નાના પાયા પર અને છૂટુંછવાયુ થતું હોવાથી તે વેચવા મારે ‘પછાત રાષ્ટ્રોને મુશ્કેલી’ ગરજ પણ નહિ પડે. જરૂરિયાત પ્રમાણે જ માત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલો હોવાથી ભેગો ભેગ મેળવવા મારે દિમાની જરૂર નહિ રહે. એમ માન્યને યોનાતી મારેનો પડો

વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવાની આત્મિક પ્રેરણા મદદ થતી જોઈએ અને તેની પાસે વધારે કામ કરાવવા માટે અગત્યની વાપરવી પડશે નહિ. તેમજ કાચા માત્ર કેળવણી ઉપર હિંમત દ્વારા કાળ મેળવવાની પણ જરૂર પડશે નહિ. મનુષ્યપણાની કિંમત સમજીને ઉત્પાદન ચોગ્ય દિશામાં થતું હશે એવી પરિસ્થિતિમાં આંતરરાષ્ટ્રીય હરીકાઈ અને ઈર્ષ્યાનાં મૂળ કારણો જ નાશ પડી જશે ને તેટલે અંગે સુદ્ધ કાદી નીકળવાના સ્વ જોગો પર પણ કાળ મૂકાશે ને તેમ થતાં માનવજાત પ્રગતિમાન થશે અને ગ્રાંથો સુશેષ શાંતિથી બચેલાં અને સમૃદ્ધ બનેશે